

26234

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH BÖLÜMÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

SELÇUKLULARDA İKTİSADİ HAYAT

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Yakup ŞENTÜRK

Danışman
Prof.Dr. Coşkun ALPTEKİN

İstanbul 1993

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ.....	1
I- Selçuklular Zamanında Kullanılan Ölçü Birimleri.....	4
A- Ağırlık Ölçüleri.....	4
1- Ağırlık Ölçülerinin Vezinleri.....	4
2- Miskal-Dirhem Ağırlıkları.....	7
a) Anadolu.....	7
b) İran.....	8
c) Suriye.....	8
d) Irak.....	8
3- Rıtl veya Ratl.....	9
a) Anadolu.....	9
b) İran.....	9
c) Suriye.....	9
d) Irak.....	10
4- Menn.....	10
a) Anadolu.....	10
b) İran.....	11
c) Suriye.....	11
d) Irak.....	11
5-Kirat.....	12
a)Anadolu.....	12
c) Suriye.....	12
d) Irak.....	12
6- Habbe.....	12
7- Yük.....	13
B- Hacım Ölçüleri.....	14
1- Kurr.....	14
2- Mekkuk veya Makkuk.....	15
a) İran.....	15
b) Suriye.....	15

	II
c) Irak.....	15
3- Mudd	16
a) Anadolu.....	16
b) İnan.....	16
c) Suriye.....	16
d) Irak.....	16
4- Tagar	17
5- Keyl veya Kayl.....	17
II- Selçuklular Zamanında Kullanılan Para Birimleri.....	18
III- Selçukluların Üretim Faaliyetleri.....	18
A- Tarım ve Meyvecilik.....	18
B- İstihali Arttırma Teşebbüsleri.....	24
C- Hayvancılık.....	27
D- Dokuma-Endüstrisi.....	30
E- Madenler.....	36
F- Cam ve Çini Üretimi.....	43
G- Boya ve Sabun Üretimi.....	45
H- Deri Üretimi.....	45
İ- Silah Üretimi.....	47
J- Kağıt Üretimi.....	48
K- Şeker Üretimi.....	49
L- Balıkçılık.....	49
IV- Selçuklular Zamanında Çarşı-Pazar ve Ticaret.....	50
A-Çarşı ve Pazarlar.....	50
B- Ticaret.....	53
V- Selçuklular Zamanında İşçi Memur Ücretleri.....	61
VI- Selçuklular Zamanında Kıtıklar ve Fiyat Hareketleri.....	65
A- Kıtıklar ve Zirai Mahsullerin Fiyatları.....	65
B- Kıtıklar ve Hayvan Fiyatları.....	69
C- Savaş Ganimetleri ve Fiyat Hareketlerine Etkisi.....	71
D- Ticaret Yollarının Güvenliğı ve Fiyat Hareketlerine Etkisi.....	74
VII- Selçuklular Zamanında Para Politikası ve Çekin Kullanımı.....	76
SONUÇ.....	84
BİBLİYOGRAFYA.....	87

ÖNSÖZ

Devletler ve toplumlar arası ilişkilerin en önemli sahalarından birini teşkil eden iktisadi hayatın tedkikiyle varılan neticeler, o devlet ve toplumun gelişmişlik düzeyi ile hayat tarzlarını anlama açısından son derece önemlidir.

XI. yüzyılın ortalarından başlayarak Türk tarihinin iki buçuk asrına damgasını vuran Selçuklular, devrin şartlarına göre çok ileri bir medeniyet kurmuşlardı. Bu büyük medeniyetin iktisadi yapısıyla ilgili toplu bir eser henüz bulunmamaktadır. Hem kaynaklarda bulunan dağınık bilgileri biraraya getirmek, hem de gelecekte yapacağımız çalışmalara temel teşkil etmek gayesiyle bu mevzuyu incelemeye çalıştık. Kaynaklarda iktisadi hayatla ilgili bilgilerin hem kifayetsiz hem de dağınık olması çalışmalarımızı güçleştirmiştir.

Sahamızın ihtiva ettiği meseleleri, inceleme fırsatı bulduğumuz eserlerin de verdiği bilgilerden hareket ederek, konumuzu yedi ana başlık altında toplamayı uygun gördük.

İlk olarak Selçuklu hakimiyet sahalarında bulunan bölge ve memleketlerde kullanılan ölçü sistemleri ile bu sistemlerin bölgelere ve zamana göre arzettiği değişiklikleri izah etmeye çalıştık.

İkinci kısımda Selçukluların kullandıkları para birimlerini, Üçüncü kısımda Selçukluların üretim faaliyetlerini anlatmaya çalıştık.

Daha sonra Selçuklular zamanında çarşılar, pazarlar ve yapılan ticarî faaliyetler hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Beşinci kısımda, işçi ve memurların aldıkları ücretleri,

Altıncı kısımda kıtlıklar ve fiyat hareketlerini,

Son kısımda ise Selçukluların para politikasını ve çekin kullanımı hakkında bilgi verdik.

Tezimin hazırlanması esnasında kıymetli yardımlarını esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübesinden istifade ettiğim değerli hocam Prof.Dr. Coşkun Alptekin'e hürmetlerimi sunarım.

Yakup ŞENTÜRK
İstanbul 1993

KISALTMALAR

AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
aş.yk.	: aşağı yukarı
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DGBİT.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
dip nr.	: Dipnot numarası
haz.	: hazırlayan
IA.	: İslâm Ansiklopedisi
İÜEFTD.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
MÜFEFTAD.	: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi
ölm.	: ölümü
s.	: sayfa
SAD.	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SİM.	: Siyasi İlimler Mecmuası
sy.	: sayı
TDA.	: Türk Dünyası Araştırmaları
trc.	: tercüme
vb.	: ve benzeri
yakl.	: yaklaşık
yay.	: yayınlayan
yy.	: yer yok.

GİRİŞ

İktisat, üretim güçlerinin belirlemiş olduğu üretim biçimlerini ve sonuçlarını inceleyen bilimdir¹.

İktisat tarihi ise, üretim biçimleri ile sonuçlarını tarihsel açıdan genel, ülkeler ve bölgeler düzeyinde inceleyen ilim dalıdır. Ancak, iktisat tarihi üretim biçimlerini soyut modellerden çok, gerçek biçimde ele alır ve değişik bölgelerdeki farklı gelişmeleri üretim güçlerindeki farklılığa dayanarak neden-sonuç ilişkisiyle ortaya koymaya çalışır².

İktisadi faaliyetlerin insanlık tarihi kadar eski olduğu bilinen bir gerçektir. Çünkü, tüketici olan insan, yaşamını devam ettirebilmesi için aynı zamanda üreten bir varlık olma mecburiyetindedir. Bu sebeple üretimin bilinmediği dönemlerde insanlar, doğal olarak yetişen maddeleri tüketerek yaşıyorlardı.

Tarihin derinliğindeki iktisadi yapı bir tarafa bırakılırsa, gerçek anlamda üretim M.Ö. 10.000 yıllarına kadar inmektedir. İlk olarak Yakınoğu'nda ziraat ve hayvancılık bu tarihlerde başlamış ve iktisadi devirlere geçilmiştir³.

Tarihin her döneminde iktisadi faaliyetlerine yön vermeyi bilen milletler, daima hâkim güç olmuşlar ve diğer milletleri idare etmişlerdir. İktisadi faaliyetler, devlet siyaseti haline getirilirse başarı şansı artar.

1. N.Kuyucuklu, *İktisadi Olaylar Tarihi*, İstanbul 1985, s. 1.

2. N.Kuyucuklu, aynı eser, s. 1.

3. C.M. Cipolla, *Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus*, c.M.Sırrı Gezgi, İstanbul 1980, s. 9.

İlk Türkler iktisadi bakımdan dışa bağımlı idi. Yaşadıkları bölgeler, Türklerin bütün ihtiyaçlarını karşılayamadığı, daha doğrusu kısmen karşıladığı için, onlar bir kısım ihtiyaçlarını komşu ülkelerden temin etmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple komşu ülkelerde birikmiş servetleri, ipek, buğday, pirinç gibi zirai ihtiyaç maddelerini, ana vatanlarına akınlar ve istilalar yaparak taşımışlardır. Bu akınlar, başlangıçta yakınlığı ve kendilerinde olmayan ihtiyaç maddelerinin bolluğu sebebiyle güney ve güney-doğuya doğru yapılmıştır¹.

XI. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Oğuzlar'ın daha ziyade hayvancılıkla geçindikleri bilinmektedir. Servetleri hayvan sürüleri idi. İbn Fadlan Oğuzlar'ın çok zengin olduğunu, hatta 10.000 at ve 100.000 koyunu olan bir Oğuz'u gördüğünü bildirmektedir². Bununla beraber temel iktisadi nizamları, hayvancılık olmakla birlikte, bir miktar ziraatta yapıyorlardı.

XI. yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıkan Selçuklular bahsedilen iktisadi nizamı devam ettirmekle beraber diğer iktisadi sahalarda da büyük oranda üretim faaliyetlerine girişmişler ve kısa zamanda büyük bir imparatorluk haline gelmişlerdir.

Özellikle Melikşah ve Sultan Sencer zamanında zirai üretimin artırılması için faaliyetler yoğunlaştırılarak sulama kanalları ve tarım tesisleri yapılmıştı³.

1. M.A.Köymen *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1979, s. 19.

2. M.A. Köymen, aynı eser, s. 21.

3. İ. Kafesoğlu, *Türk İslâm Sentezi*, İstanbul 1985, s. 199.

Türkler Anadolu'ya gelmeden evvel Anadolu'nun iktisadi durumu hiç iç açıcı değildi. Özellikle imparator II. Basileios'un ölümü (15 Aralık 1025) hem Bizans tarihi hem de Anadolu'nun iktisadi durumu için bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü II. Basileios'tan sonra gelen İmparatorlar'ın (III. Konstantinos, III. Romanos, IV. Mikhail) iş bilmezliği sebebiyle daha evvel bozulmaya başlayan köylü ve asker arazisininin çöküşü baş döndürücü bir süratle devam etmiş ve devletin iktisadi yapısını temelinden sartsmıştır¹.

II. Basileios köylünün terkettiği arazilerin vergisini kudretlilere yüklemişti. III. Romanos adı geçen arazinin vergilerini arazi sahiplerinin ısrarları üzerine kaldırmış. Bizans vergi sistemleri alt üst olmuştu. Köylü artık vergiyi ödeyemiyor, kudretliler ise ödemek istemiyorlardı. Bu iktisadi bozukluk daha sonra gelen İmparatorlar zamanında da devam etmiştir².

Bizans'ta toprak sahipleri ile köylüler arasında yapılan mücadelenin de üretim faaliyetlerini etkilemiş olması gerekir. Bu durum 1071 Malazgirt Savaşı'na kadar devam etmiştir. 1071 den sonra, meydana gelen Türkmen muhaceretinin ilk etapta Anadolu'nun iktisadi yapısını olumsuz yönde etkilediği düşünülebilir. Fakat görüleceği gibi kısa bir süre zarfında izlenecek siyaset sayesinde dünyanın en canlı iktisadi faaliyetlerin yapıldığı merkez haline gelecektir.

Bu durum, esasında kendi devletlerinin sınırları içerisinde yaşayanların bütününe refah içinde yaşatmaktan ibaret olan Türk devlet anlayışından kaynaklanmaktadır³.

1. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1986, s. 296.

2. G.Ostrogorsky, aynı eser, s. 298.

3. M.A.Köymen, "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası", *Bellekten*, c.1, (1986) sy, 198, s. 614.

I- Selçuklular Zamanında Kullanılan Ölçü Birimleri

Selçukluların iktisadi yapısı incelenirken, ağırlık ve hacim ölçülerinin uygulamalarında ufak tefek farklılıkların bulunduğu görülür. Bu farklılıkları devletin iktisadi yapısının temelinde değil, daha ziyade coğrafi sahasının genişliğinde ve 250 yıllık ömrünün uzunluğunda aramak gerekir.

Ortaçağda ağırlık ve hacim hesaplanırken farklı ölçü sistemleri uygulanmıştır. Bu uygulama farklılığını ortaya çıkarmak gayesiyle müracaat ettiğimiz kaynakların verdiği bilgiler çoğunlukla birbirleriyle çeliştiği için sağlıklı tespitler yapmak son derece güçtür. Ancak, temel prensiplere ters düşmemek kaydıyla bilgi boşluğu bulunan dönemler ve bölgeler için yaklaşık değerler vermemiz icab ediyor.

A- Ağırlık Ölçüleri

1- Ağırlık Ölçülerinin Vezinleri.

İslâm dünyasında kullanılan ölçü sisteminin temelini miskal ve dirhem oluşturur. Miskal ağırlığı Roma ve Bizans ölçüsü olan solidusa, dirhem ağırlığı ise Yunanlılar'ın drahmisine dayanır. Miskal ve dirhem ağırlıkları hakkında verilen bilgiler farklı olmasına rağmen, yazarların mutabakat sağladığı hususa göre, miskalin dirheme oranı 7:10 dir. Fakat uygulamada 2:3 oranı kullanılmıştır¹.

¹ E. V. Zambaur, "Dirhem", *IA*, c. 6, s. 584; W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev.: A. Sevim, İstanbul 1990, s. 1; G. Kürkman, *Osmanlılar'da Ölçü ve Tartılar*, (Ottoman Weights and Measures), Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul 1991. s. 7.

Dirhem'in esas ı arpa taneciğidir. Takiyyü'd-Dîn Ahmed il-Makrîzî'nin verdiği bilgiye göre, Ortaçağ Mısır'ında 60 adet kabukları soyulmuş orta boy arpa tanesinin bir dirhem olarak kabul edildiğini öğreniyoruz. Her arpa taneciği aynı boyda ve ağırlıkta olmamakla beraber 60 tane arpa söz konusu edildiğinde ortalama bir ağırlık elde edilebiyordu. İslâm âleminde kullanılan ve diğer bir ağırlık birimi olan miskalin karşılığı ise hardal tohumu idi. 600 hardal tohumu bir miskal ağırlığına eşitti¹.

Ortaçağ ağırlık ölçülerinin vezinlerine temel olan ilk bilgilerden Roma İmparatoru 1. Konstantin (MS. 307-337) dönemine ait ölçü sistemine göre:

Libra (Ratl)	1.....	327,45 gr.
Uncia (Ukiya)	12.....1.....	27,288 gr.
Sextula (miskal)	72.....6.....1.....	4,548 gr.
Drachma (Dirhem)	96.....8..... $1\frac{1}{3}$1.....	3,411 gr.
Obulus (Danak)	576.....48.....8.....6.....1.....	0,568 gr.
Siligua (Kırat)	1528.....144.....24.....18.....3.....1.....	0,189 gr.
Granum(Habbe)	6912.....576.....96.....72.....12.....4.....1.....	0,047 gr. ²

İslâm ölçü sisteminin temelini oluşturan birim ağırlıkları zaman zaman değişmesine rağmen aralarındaki oranlar (birkaç istisna hariç) değişmemiştir.

Walther Hinz ve E. Schilbach'ın verdikleri bilgilere dayanılarak hazırlanan tabloya göre dirhem, kırat ve habbe oranı hariç diğer oranlar Konstantin dönemine ait ölçü sistemine uymaktadır³.

Eski para ölçüsünü hicri 694/695 yılında değiştiren Halife Abdülmelik, Konstantin zamanına ait olan 4,55gr'lık miskali 4,25 grama indirerek daha küçük miskal elde etmiş ve kırat paranın değeri miskalin

1. G. Kürkman, aynı eser, s. 7.

2. E.V. Zambaur, "Kırat", *IA*, c.6, s. 734-735.

3. H. İnalçık, "Osmanlı Metrolojisine Giriş", çev.: E.B. Özbilen, *TDA*, İstanbul 1991, sy. 73, s.3, bkz. tablo 4.

1 gümüş miskal : 2,964 gr
 1 gümüş kırat : 0,247 gr
 1 gümüş habbe : 0,062 gr'dir.

Verilen bu bilgiler İran için de geçerlidir¹.

Suriye'de: 1 altın miskal, 24 altın kırata denk ve 1 altın kıratta 0,176 gr olduğuna göre², Sureye'de 1 altın miskal'in 4,224 gr olduğu sonucuna varabiliriz. Miskalin kırata oranı Konstantin dönemindeki oran olduğu için bu vezinde kullanılan kırat-habbe oranını 1/3 olarak koyabiliriz. Dolayısıyla Suriye habbesi aşağı yukarı 0,059 gr çıkmaktadır. Ayrıca İbn Muaz'a göre bir Suriye gümüş kıratı 0,186 gr'dir³.

2- Miskal ve Dirhem Ağırlıkları

a) Anadolu:

Anadolu'da muhtelif miskal ve dirhem ağırlıkları görülür. Osmanlılar zamanında ve muhtemelen daha evvel de 4,81 gramlık miskal ağırlığı esas alınmıştı. Selçuklular dirhem olarak 3,086 gram gelen ve Dımışkî dirhemde denilen ağırlığı kullanmışlardır. Ayrıca Osmanlılar'ın 17. yüzyıla kadar kullandıkları 3,072 gramlık Tebriz dirhemine Türkiye Selçuklularında da rastlamak mümkündür⁴.

61 adet Selçuklu ve erken Osmanlı halka ağırlıklarını inceleyen Nancy Pyle, bunların tamamının dirhem esasına göre darbedildiğini tespit etmiştir. Adı geçen halkaların ağırlığını hesaplarken, Anadolu dirhemi olarak 3, 20735 gramlık dirhem ağırlığını esas almıştır⁵. Diğer bir kaynağa göre ise; Anadolu Selçukluları döneminde ağırlık birimi olan dirhem 3,148 gramdır⁶.

1. W.Hinz, aynı eser, s. 2.

2. W.Hinz, aynı eser, s.3.

3. W.Hinz, aynı yer.

4. H. İncalcık, aynı eser, s. 28; W.Hinz, aynı eser, s. 6; A.Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (En Eski Devirden 16. Asra Kadar), İstanbul 1981, c.1, s. 301.

5. H. İncalcık, aynı eser, s. 24.

6. G. Kürkman, aynı eser, s. 7.

İlhanlılar zamanında Azerbaycan ve muhtemelen Anadolu'da da Harizm miskalinin biraz değişmiş şekli olan 4,608 gramlık miskal ile 2/3 oranındaki 3,072 gramlık dirhem ağırlığı kullanılmıştır¹.

b) İnan:

İnan'da ortaçağın sonlarına kadar kullanılan 4,3 gramlık miskal ağırlığı Sasani gümüş ağırlığına bağlı idi. Dirhem olarak 3,2 gramlık bir ağırlık kullanılmıştır².

c) Suriye:

XII. yüzyılda eş-Şirâzî'nin verdiği bilgilere göre 1 miskal $1\frac{5}{12}$ dirhem=24 kırat= 85 habbedir. Standart dirhem olan 3,125 gramdan hareket ederek bir miskal ağırlığını 4,427 gram olarak elde edebiliriz. Fakat daha akla yakın olanı 4,46 gramlık şer'î miskaldır. Suriye (Halep) dirheminin değeri 3,14 gram (7:10 oranına göre), Şam miskalinin değeri ise 4,62 gramdı. Şam dirhemi (Dımışkî dirhem) 3,086 gram (2/3 oranına göre) dir ki, H. Sauvaire'nin verdiği değerin (3,0898 gram) aşığı yukarı aynıdır³.

d) Irak:

Irak miskali hakkında İngiliz seyyah J.Fryer'in verdiği bilgilerden istifade ederek miskalin 4, 452 gram olduğu sonucuna varabiliriz. Irak dirheminin ağırlığı ise 3, 125 gram olan şer'î dirhemdir⁴.

1. A. Z. V. Togan, aynı eser, s. 301.

2. W.Hinz, aynı eser, s.6-8.

3. W.Hinz, aynı eser, s.5.

4. W.Hinz, aynı eser, s.6.

3- Rıtlı veya Ratlı.

Rıtlı: ritli, rotli, ratlı veya Avrupa'da rotolo şeklinde telaffuz edilirdi. Yunanca Litron'dan gelir. İslâm dünyasında çok kullanılan ağırlık ölçüsüdür.

a) Anadolu:

Rıtlı-ı Rumi ortaçağda 72 miskal'e eşit ve aşağı yukarı 321,428 gram kadar idi. Anadolu'nun diğer bölgelerindeki ritli ağırlıkları şöyledir:

Urfa'da, bir ritli 2400 dirhemdir. 1 dirhem 3,207 gram olduğuna göre, Urfa'daki ritlin ağırlığını 7,697 kg olarak tespit edebiliriz.

Sivas ritli ise 1440 dirhem ve 4,618 kg'a eşitti¹.

Ahlat ve Nusaybin'de : XI. yüzyılda 1 ritli 300 dirhem olduğuna göre ritli ağırlığı 962,1 gramdır. El-Ömerî Anadolu beylikleri hakkında bilgi verirken Anadolu ritli hakkında takriben 1 kg'lık bir ağırlık tespit etmiştir ki, Hinz'in tespitlerine uymaktadır².

b) İran:

İran'da ritlin yerine menn kullanılmaktadır.

c) Suriye:

Şam'da 1 ritli daima 600 dirhem idi. Bir Şam dirhemi 3,086 gram olduğuna göre 1 Şam ritli 1,851 kg olur. XIII.yüzyılın sonlarına doğru Eş-Şirâzî'nin verdiği bilgilere göre 1 Halep ritli 724 dirhemdir. Bir Halep

1. W.Hinz, aynı eser, s. 39.

2. O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 372.

dirhemi 3,14 gram olduğuna göre 1 Halep rıtının ağırlığı ise 2,273 kg olur¹.

d) Irak:

Irak'ta kullanılan rıtlı ağırlığı için XI. yüzyılın sonundan XIV. yüzyıla kadar 130 dirhem esaslı uygulanmıştır. Şer'i olarak Irak dirhemi 3,125 gram olduğundan: $130 \times 3,125 = 406,25$ gramlık Irak rıtlı ağırlığını elde ederiz². Irak'ta rıtlı çok kullanılmıştır.

4- Menn

Menn (batman) Uygur metinlerine göre et, pamuk, hububat, bakliyat, şarap, ve suyun ölçülmesinde kullanılmıştı. Ayrıca ekmek, demir aksam ve perakende satılacak olan arpa için de kullanılan ölçü birimidir³.

a) Anadolu:

Anadolu'ya men ağırlığının yayılması Selçuklu ve Moğol tesiriyle olmuştur. İbni Bibi'nin verdiği bilgilere göre Anadolu Selçuklularında 260 dirhemlik men ağırlığı kullanılıyordu. Anadolu dirheminin ortalama ağırlığı 3,207 gram kabul edilirse aşağı yukarı 833 gramlık men ağırlığı ortaya çıkar. Bu men, küçük şer'i mendir. Ortaçağda (1335) Sivas'ta kullanılan men ağırlığı ise 997 gram olarak tespit edilmiştir⁴.

¹. A.S. Atiya, "Rıtl", *IA*, c.6. s. 727.; W.Hinz, aynı eser, s. 37-38.

². W.Hinz, aynı eser, s. 38-39.

³. H. İnalçık, aynı eser, s. 23-26.

⁴. M.A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", *SAD*, s. 112, Dip. nr. 131.; W.Hinz, aynı eser, s. 26.; H. İnalçık, aynı eser, s. 25.

b) İnan

Şer'i ya da küçükmen adı verilen 833 gramlık ağırlık ortaçağ boyunca İnan'da en çok kullanılan ağırlık birimidir. El-Ömerî 1335 te Tebriz'de buğday ve arpanın hacminin ölçülmeyip ağırlıklarının tartıldığını bildiriyordu. Bu sırada sadece 2 Bağdat ritli ya da 260 dirheme eşit olan men ağırlığının esas alındığını belirtiyordu¹.

Men hakkında bilgi veren kaynağa göre Tebriz meninin 798,720 gram olduğu bildirilmektedir².

İnan'ın İsfahan kentinde kullanılan men ise 816,5 gr'dir³.

c) Suriye:

Eş-Şeyzerî'nin XII. yüzyılın ikinci yarısı hakkında verdiği bilgilere göre, Suriye'de kullanılan men 260 dirhemlik şer'i men olmalıdır. Suriye dirheminin 3,15 gram olduğu düşünülürse men 819 gram olur⁴.

d) Irak:

Ortaçağda men ağırlığı Irak'ta en fazla kullanılan ağırlık ölçüsüdür. 1 men, 2 Bağdat ritli ve her biri 3,125 gram olan 260 dirheme eşitti⁵. 1 Bağdat ritli 406,25 gram olduğundan, bir Irak menni 812,5 gram olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca dirhem ağırlığı esas alınarak yapılacak hesaplamalarda da aynı sonuca varabiliriz. (3,125 X 260=812,5 gr.)

1. W.Hinz, aynı eser, s. 22.

2. A.Z.V. Togan, aynı eser, s. 303.

3. M.A. Köymen, *Tuğrul Bey*, Ankara 1986, s. 117.

4. W.Hinz, aynı eser, s. 20.

5. W.Hinz, aynı yer.

5- Kirat:

Kirat, islâm âleminde ecza, kıymetli madenler, ve meskukat için kullanılan hassas ağırlık ölçüsüdür. Kirat ağırlığı bölgelere göre değişiklikler göstermekle beraber, birim ağırlığı fazla olmadığı için aralarındaki gram farkı son derece azdır.

a) Anadolu:

Anadolu'da 1 kirat daima 1/24 miskal, 1/16 dirhem ve 4 habbeye eşittir. Bu da aşağı yukarı 0,2004 gram eder¹.

b) Suriye:

Suriye kiratının miskal, dirhem ve habbeye oranı Anadolu ile ilgili verilen oranların aynısıdır. Suriye dirheminin ağırlığı 3,14 gram olduğuna göre $3,14:16= 0,196$ gram olur. Günümüzde kullanılan Şam kiratı 0,200 gram² olduğu düşünülürse aralarındaki farkın çok cüzi olduğu görülür.

c) Irak:

Irak kiratı, 1/20 miskaldir. 1 Irak miskalı 4,452 gram olduğuna göre³, bir Irak kiratı $4,452:20= 0,222$ gram olur.

6- Habbe

Habbe tâne veya çekirdek manasına gelir. Ecza ve kıymetli madenlerin tartılması için kullanılan son derece hassas ölçü birimidir. Diğer ağırlık ölçülerinde olduğu gibi habbenin de ağırlığı belirli değildir.

1. W.Hinz, aynı eser, s. 34.

2. E.V. Zambaur, "Kirat", s. 735.

3. W.Hinz, aynı eser, s. 33.

Bağlı olduğu vezine ve miskalin ağırlığına paralel olarak değişiklikler arz eder ki, ağırlığı hesaplanırken altın ve gümüş kayıtları ile beraber verilmelidir. Habbe ağırlığı 2 arpa yahut 4 piriņç veya takriben 100 hardal tânesinin ağırlığıyla denk sayılmıřtır¹.

Değişik vezin ve farklı sikke ağırlığı olmadığı sürece bütün pratik amaçlar için habbe ağırlığı olarak 0,05 gramı kullanabiliriz².

7- Yükl:

Doğu Anadolu'da normal hayvan yükü her biri 4 Amid batmanı olan 8 boğça idi. (1 batman= 1580 dirhem, 1 dirhem 3,207 gram)³. Dolayısıyla bir yük $3,207 \times 1580 = 5067,06 \times 32 = 162,145$ kg olur. Bu ağırlık at ve katır yüküne denkti.

1. E.V. Zambaur, "Habbe", IA, c. 5 (İkinci kısım) s. 2.

2. W.Hinz, aynı eser, s. 15.

3. W.Hinz, aynı eser, s. 44.

B- Hacim Ölçüleri

İktisadi yapısını incelediğimiz coğrafi sahada tahıl ticareti yapılırken kullanılan ölçü birimlerinden biri de hacim ölçüleridir. Bu bölgelerde insanların kendilerine mahsus standart olarak kabul ettikleri ölçü kapları ile ölçülüp satışa çıkarılan ürünler farklı ağırlıkta olması sebebiyle, her ürünün ayrı ayrı ağırlıklarının belirtilmesi gerekir.

1- Kurr:

XIV. yüzyılda el-Ömerî'nin Irak (Bağdat) la ilgiliverdiği bilgilere göre, Irak kurrunun çeşitli tahıl değerleri şöyledir:

1 kurr buğday	2925 kg
1 kurr arpa, nohut, mercimek.....	2437,5 kg
1 kurr piringç	3656,25 kg

El-Mukaddesî'ye göre ise, İran'da (Huzistan'da) buğday ticaretinde 1250, arpa ticaretinde de 1000 menn üzerinden işlem gören 1 kurr dan söz eder Buna göre:

1 kurr buğday.....	1015,6 kg.
1 kurr arpa.....	812,5 kg. ¹

¹. M.A. Köymen, Tuğrul Bey, s. 117; W.Hinz, aynı eser, s. 52-53.

2- Mekkuk veya Makkuk

a) İnan:

iran'ın Arracan bölgesinde kullanılan mekkuk 4,056 kg veya yaklaşık 5,1 litre kadardır. Cunduşapur mekkuku ise 2,839 kg idi (3,7 litre)¹.

b) Suriye:

V. ve XII. yüzyılda kullanılan 6 Suriye mekkuku 5 kg kadar gelmektedir. Buna göre 1 mekkuk 833 gram eder².

Diğer bir kaynak ise, XII. yüzyılda 1 Halep mekkuku aşağı yukarı 61 kg'lık buğday ağırlığına eşit olduğunu bildirmektedir³ (Doğru şeklinin 6,1 kg olduğunu düşünüyoruz).

c) Irak:

X. yüzyılda Bağdat ve Kûfe'de 1 mekkuk 5, 625 kg. Basra ve Vasıt'ta ise 6 kg'lık tahıl ağırlığına eşitti. El-Mukaddesî Mezopotamya mekkukundan bahseder ki, o da 6,074 kg buğdaya denkti. Ayrıca er-Râzî'ye göre Irak mekkuku 6,084 kg buğday idi.

Musul mekkuku için XIII. yüzyılda daha büyük değere rastlanır. İbnü'l-Esîr'e göre 14 kg (Buğday) ve 13,689 kg una eşittir. Aşağı yukarı 18,8 litre idi⁴.

1. W.Hinz, aynı eser, s. 54.

2. C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, (Tog Teginliler) İstanbul 1985, s. 188. Dip.nr. 543.

3. W.Hinz, aynı eser, s. 55.

4. W.Hinz, aynı eser, s. 54.

Bağdadi ölçek ile 1,3 mekkukluk buğdayın ağırlığı 45 rıtl un ağırlığındadır¹.

3- Mudd

a) Anadolu:

Osman Turan'ın tespitlerine göre Germiyan'da bir mudd buğday 100-120 kg'dir². 1255 yılında ise Anadolu mudd'u 400 kg kadar idi³.

b) İran:

El-Mukaddesî'nin verdiği bilgilere dayanılarak yapılan hesaplamalara göre bir İran muddu 8,3 kg'lık ağırlığa ve yaklaşık 10,8 litrelik hacim ölçüsüne denktir⁴.

c) Suriye:

Suriye muddu 2,84 kg buğday, veya 3,673 litreye eşitti⁵.

d) Irak:

El Mukaddesî'ye göre Irak mudd'u yaklaşık 2,5 litre idi⁶.

1. İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, çev. A. Özaydın, İstanbul 1987. c.12, s. 410.
2. O. Turan, aynı eser, 372.
3. Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*, İstanbul 1974, s. 30-31.
4. W.Hinz, aynı eser, s. 58.
5. W.Hinz, aynı eser, s. 56.
6. W.Hinz, aynı eser, s. 58.

4- Tagar:

Hayvan yükü olup, İnan'da 83,4 kg ağırlığına denkti¹.

İlhanlılar zamanında Azerbaycan ve muhtemelen Anadolu'da da tagar kullanılmıştır. İlhanlılar'ın kullandığı tagar ağırlığı 79,8 kg idi².

5- Keyl veya Kayl

Her türlü hububatın ölçülmesinde kullanılan hacim ölçüsüdür. Ağırlığı belirli olmayıp hububatın cinsine göre değişir.

Reşideddin'in verdiği bilgilere göre, İlhanlı hükümdarı Gazan Han döneminde Tebriz keyli resmi kur kabul edilmişti. Bu kura göre bir Tebriz keyli 2600 dirhem idi ki, 8,87 kg ağırlığa eşitti³.

1. W.Hinz, aynı eser, s. 64.

2. A.Z.V. Togan, aynı eser, s. 303.

3. E.V. Zambaur, "Keyl", IA, c.6. s. 663.

II- Selçuklular Zamanında Kullanılan Para Birimleri:

Ortaçağ Türk dünyasında kullanılan para birimlerinin temelini altın para dinar ve gümüş para dirhem oluşturur.

Selçuklularda paralar umumiyetle sultanlar ve bazen de atabeylerin yanında bulunan melikler adına kesilirdi. Bu paraların yanında diğer islâm memleketlerinden ticaret yoluyla gelen kıymetli paralarda değiş - tokuş vasıtası olarak kullanılıyordu.

Madeni paraların yanında bir nevi çek olarak kabul edebileceğimiz tediyat vasıtası da vardır ki, umumiyetle tüccarlar tarafından kullanılıyordu. Bunlar kâğıt (kırtas) veya kumaşandı.

Türkiye Selçuklularında bozukluk olarak basılan ve pul adı verilen bakır paralar vardı¹.

III- Selçukluların Üretim Faaliyetleri

A- Tarım ve Meyvecilik:

Selçuklular çok geniş coğrafi sahaya yayıldıkları için ihtiyaç duydukları tüm tüketim maddelerinin aşağı yukarı hepsini memleketlerinden temin edebiliyorlardı. Hatta devrin tüm olumsuz koşullarına rağmen, önemli oranda ihracat da yapıyorlardı. Selçukluların hakimiyet sahasında tarım yapılan geniş hububat merkezleri bulunmakla beraber, bunun yanında meskûn olan bölgelerin ve şehirlerin etrafında bağ ve bahçelerin bulunduğunu görüyoruz. Bunlar sadece üreticilerin ihtiyacını karşılayabiliyordu. Bahsi geçen büyük üretim merkezlerinden diğer bölgelere tarım ürünleri sevkiyatı yapılmakla birlikte, özellikle asayişin bozulması gibi olumsuz koşulların vuku bulduğu dönemlerde

¹. T. Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985, s. 116.

sevkiyatın engellenmesi nedeniyle fiyat dalgalanmalarına sebep olmaktaydı. Tarım bahsi ele alınırken daha ziyade iktisadi açıdan değer ifade eden tüketim fazlası ürünlerden bahsedilecektir.

Büyük Selçuklu imparatorluğunda özellikle Melikşah ve Sultan Sencer zamanında ziraat faaliyetlerine hız verilerek üretimin bollaşmasına özen gösterilmiştir. Irak, Horasan ve Harezm'de açılan yeni sulama kanalları ile zirai üretim artırılmış, buna paralel olarak bölgede bulunan şehirler gelişmiştir¹.

Murgap kanalının suladığı Merv ovalarında bu tesisler sayesinde çok kesif bir ziraat yapıyordu. Buralarda toprağın bire yüz mahsul verdiği, pamuk ziraatı ve şehirlerde pamuklu mamullerin çok ileride olduğu bilinmektedir. Türkistan, Harezm ve Horasan'ın sulama tarihi ve tesisleri çok eski dönemden kalmıştır. Karaşar ve havalisi Göktürkler zamanında kanallarla sulanıyordu. Hatta Tahiriler zamanında sulama hukuku oluşturulmuş, (Kitabü'l-Knîy=Kanallar kitabı) ve Selçuklular zamanında da kullanılmıştır².

İdrisî (eserini 584/1153 te yazmıştır.) Derfarit civarında taze ceviz, kavun, üzüm, şeker kamışı, hurma yetiştirilerek diğer bölgelere ihrac edildiğini belirtir. Efdal ed-Dîn Kirmanî'nin verdiği bilgilere göre: (eserini 584/1188'de kaleme almıştır.) Kirman bölgesinin en önemli şehri olan Ciruft'ta özellikle parfüm üretiminde kullanılan nergis yetiştirildiğini bildirmektedir. Mekran vilayetinde üretilen şeker (fânid)in hıristiyan ve islâm memleketlerine gönderildiğini zikrediyor. Kirman'ın önemli limanı olan Hürmüz'de ise İdrisî'ye göre: ziraat mahsullerinden hurma, kimyon ve çivit yetiştirilip dışarıya ihrac ediliyordu. Magûn ve Veleşgird'in de başlıca mahsulu çivil idi. Burada ayrıca şeker kamışı yetiştirilmekte ve bol miktarda şeker elde edilmekteydi. Bölgede yaşayan halkın başlıca gıda maddesini arpa oluşturuyordu. İdrisî'ye göre: Bem vilayetinde hurma yetiştiriliyor, ayrıca pamuklu kumaşlar dokunuyordu³. Bölgede pamuklu kumaşlar dokunduğuna göre muhtemelen pamuk ziraatı da yapılmaktaydı.

1. C.Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, c. VII, s. 206-207.

2. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 333-334; E.Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985, s. 175-176.

3. E.Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s.193-195.

Efdal ed-Dîn, Berdesir yakınlarındaki Habis şehrinde yetiştirilen hurmaların dünyanın en uzak yerlerine kadar ihrac edildiğini bildirmektedir¹.

Melikşah ile Sencer zamanında Horasan ve Harezmi'de olduğu gibi Irak'ta da sulama kanalları açılmış, zirai istihsal çok arttırılmıştır. Musul'da sebze ve meyve üretimi ile beraber, pamuk ziraatı da yaygın olarak yapılmıyordu. Ayrıca Erbil bölgesinde pamuk ziraatı yaygındı. Bu bakımdan dokuma sanayii büyük bir gelişme göstermiştir².

İbnü'l-Kalanisi'nin verdiği bilgilere göre Dimaşk (Şam)ın en büyük yiyecek anbarı Havran bölgesi idi. Havrandan başka Hıms ve Bîkâ bölgesinin hububatı Dimaşk'ta pazarlanırdı. Dimaşk'a şu bölgelerden tahıl sevkiyatı yapılmıyordu.

- 1- Guta
- 2- Ba'albak ve Bîkâ
- 3- Hulle ve Banyas
- 4- Havran
- 5- Cevlan
- 6- Basra ve serhat bölgeleri.

Kuru meyveler ve bir kısım zahireler Guta'dan gelerek Suku'l-Kamh denilen ve şehrin ortasında bulunan pazarda toplanır, bütün tahıl cinsleri ve baharatlar burada satışa çıkarılırdı. Kuru üzüm ise bağları bol olan Hıms yöresinde yetiştirilirdi³.

Selçuklu Türkiye'sinin iktisadi gücü ziraat, sanayi ticaret gibi üç çeşit faaliyete dayanmaktadır. Bunlardan ilkinin yerleşik hayata geçmiş olan müslüman Türk köylüsü ile hıristiyan halkın köylerde ve kasabalarda yaptıkları her türlü zirai üretim oluşturur. Ayrıca Selçuklu şehirlerinde vazgeçilemeyen üretim şekli de meyve ve bağcılık idi. Konya, Kayseri, Malatya, Amasya gibi şehirlerde bu çeşit ziraat yalnız mahsul

1. E.Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 195.

2. C.Alptekin, "Irak Selçukluları", *DGBİT*, c. 7, s. 337.

3. C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 187.

elde etme şekli değil, aynı zamanda halk için bir mesire hayatı ve eğlence vesilesiydi. Meyvecilik ile memleketlerine gelir de getirebiliyorlardı. Ancak ekim ziraatından elde edilen mahsuller memleket dışına pek ender gönderilebiliyordu. Kuraklık, çekirge akını, göçebelerin yer değiştirmeleri, iç karışıklıklar gibi hadiseler yüzünden çıkan kıtlıklar ihtiyaç fazlası mahsul toplanmasına mani olduğundan dışarıya hububat satma fırsatı pek bulunmamaktaydı. Hatta kıtlık yıllarında Bizans'tan zahire alındığı biliniyor¹.

Anadolu tarımını önemli ölçüde etkileyen bir takım sebepler vardır ki, bunların en önemlisi hayvancılığın yaygın olarak yapılmasıdır. Göçebelerin nizam tanımaz hareketleri yüzünden tarım alanları tahrib olmaktaydı.

Göçebeliğin umumiyetle hayvancılığa dayanmış olması ve Türkmenlerin yaylacılık geleneği yüzünden ekim mahsulünün tam gelişme ve toplama mevsimlerinde hayvan sürüleriyle geniş çapta yer değiştirmeyi icap ettirmesi, bu çeşit hayat ile yerleşik köy hayatı arasında müthiş bir tezat yaratıyordu. Onun için yaylak ile kışlak arasında gidiş gelişleri esnasında göç kafilelerinin ekin tarlalarına büyük zararlar vermesi yüzünden iki taraf arasında sık sık kavgalar çıkıyor, bunlara devlet bile hakim olmakta güçlük çekiyordu. Bilhassa Şam'dan başlayarak Sivas ve çevresindeki yaylalara kadar uzayan geniş bir sahada pek kalabalık yaşayan Türkmenlerin yazın kuzeye ve kış döneminde güneye yaptıkları göçlerin ekinlere bir hayli zararı olacağı aşikârdır².

Anadolu'da farklı farklı iklimler hüküm sürdüğünden her türlü hububat ile sebze ve meyve yetiştirmek için uygun bölgeler bulunmaktadır. Hamdullah Kazvînî'nin verdiği bilgilere göre: Erzincan'da hububat, meyve, üzüm ve pamuk yetiştirilmektedir³. Ayrıca memleketin çeşitli bölgelerinde limon, kavun, karpuz, kayısı, şeftali, badem, erik, armut ve portakal yetiştirilirdi⁴.

1. M.Akdağ, aynı eser, s. 17-19.

2. M.Akdağ, aynı eser, s. 19.

3. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 72.

4. E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 177.

Selçuklular bolluk olan dönemlerde diğer melekete ziraat ürünleri satarlardı. Özellikle Bursa ile Konya arasındaki arazide yetiştirilen yüksek kaliteli pamuk ihrac edilmekteydi. Anadolu halkı buğday ve arpadan başka harice, susam, nohut gibi ürünleri ihrac ederek iyi bir gelir elde ediyorlardı. Anadolu'da pirinç üretiminin de yapıldığı bilinmektedir. Pirinç ekimine yakın bölgelerde oturan Türkler, çok eski çağlardan beri pirinç ziraatına başlamışlardı. Özellikle Uygur çağından sonra büyük şehirler ile ekim sahaları Türkleri daha çok çekmeye başlamıştı. Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle beraber bu bölgede pirinç ziraatıyla karşılaşmıştır. Fakat kendileri daha farklı yöntemlerle ziraat yapmışlardır. 1933 yılında Anadolu'da büyük bir ekip ile çok derin araştırmalar yapmış olan Jukovsky Anadolu pirinçlerini menşeye bakımdan İran ve Azerbaycan'a bağlamış idi. Güneyin tesiri ise Maraş bölgesinde döşek adı verilen pirinç ekimi tekniğinde görülmekteydi¹.

Marco Polo'nun verdiği bilgilere göre, XIII. yüzyılın ortalarında Muş ve Mardin civarında pamuk istihsalı yapıldığı, dolayısıyla buharin ve başka kumaşların çok miktarda imal edildiği bildirilir².

Ayrıca Mardin'de bağ ve bostan ziraatı yapıldığı bilinmektedir.

XIII. yüzyıl Anadolu tarihi ile ilgili bilgi veren el-Ömerî ise özellikle Akdeniz kıyılarında limon, portakal, hurma ve muzlardan söz eder³.

Anadolu'dan ihrac edilen meyvelerden biri kuru kayısıdır. Antalya yöresinden Mısır'a kuru kayısı gönderiliyordu⁴. Kayısı daha ziyade Orta ve Doğu Anadolu'da yetiştiriliyor, dayanıksız bir tüketim maddesi olduğu için kurutulduktan sonra ihrac ediliyordu.

Hem iç ticaret merkezi hem de Türkiye'nin dışarıya çıkardığı malların pazarı olan Sivas şehri aynı zamanda büyük bir buğday

¹. N.Sevinç, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*, yy. 1985 s. 49.; B.Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, yy, 1985, c.2, s. 211-213.

². C.Alptekin, "Artuklular", *DGBİT*, c.8, s. 190; O.Turan, *Doğu Anadolu*, s. 118.

³. C.Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 162.

⁴. M.Akdağ, aynı eser, s. 19, (dipnot).

istihsalinin yapıldığı bölgenin merkezi idi¹. Sivas ve civar bölgelerde bol miktarda buğday tarımı yapılıyordu.

Konya, Antalya, Mardin, Ergani gibi şehirlerde şaraphaneler bulunmaktaydı. Özellikle Denizli bölgesinde üretilen nar şarabı çok meşhur idi².

İbn Batuta'ya göre, Konya civarında bol miktarda sebze ve meyve yetiştirilirdi. Moğol egemenliğinin ilk dönemlerinde yaşayan İbn Said, eserini Selçuk ülkelerini görmüş gezginlerden edindiği bilgilere dayanarak yazmıştır. Bu gezginler, özellikle yakından tanıdıkları Kayseri'den Sivas'a ya da Aksaray'dan Konya'ya kadar uzanan bölgelerden söz etmişlerdir. Bu yörelerde bakımlı ve zengin toprakların hiç aralıksız devam ettiğini söylemekte, otlakları, bahçeleri, sulama sistemlerini, kayısı, şeftali, badem, erik, armut, limon bahçelerini anlatmaktadırlar. Özellikle Kamereddin eriğinden bahsederler ki, bu önemli bir ihrac maddesidir. Bu erik Mısır ve Şam'a ihrac ediliyordu. Kamereddin ismini Konya'da meyve bahçeleri kurmuş bir emirden almıştır. Bu emirin Keykubat zamanında Toroslardaki İsaoria'yı yöneten ve bu yörelere adını veren, 1200'lerden önceki tarihlerde bile Heratlı Ali'nin kendisinden söz ettiği kimse ile aynı kişi olduğu sanılmaktadır³.

Konya etrafındaki bahçeler ve bağlar açılan kanallarla sulanabiliyordu. Fakat bu sulama imkânlarına rağmen zirai üretim genellikle tabiat şartlarına bağlı idi. Kurak senelerde mahsul az olduğundan kıtlık olur ve bu sebeple fiyatlar da artardı⁴.

Selçuklular zamanında mısır, daha çok Anadolu'nun kuzeydoğu kıyılarında ekiliyordu. Bu sebeple mısıra "lazot" yani "laz otu" adı verilmişti⁵.

1. O.Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *AÜDTCF.D*, c. 10, (1959) sy. 4, s. 450.

2. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s.364.

3. N.Sevinç, aynı eser, s. 37-38; C.Cahen, aynı eser, s. 162; T.Baykara, aynı eser, s.109-110.

4. T. Baykara, aynı yer.

5. B.Ögel, aynı eser, s. 214.

Selçuklu devrinin son yarım asrında Anadolu'nun iktisadi yapısı oldukça bozulmuş, üretim faaliyetleri büyük ölçüde azalmıştır. Köylünün ekim gücünü azaltan başlıca sebepler, Moğollara karşı başlayan çarpışmalar dolayısıyla tarlaların ekilememesi veya ekinlerin göçebeler yahut mücadele gurupları tarafından sık sık hasara uğratılmasıydı.

Sık sık gelen kuraklık ve çekirge afeti de memlekette çok ağır bir açlık ve sefalet yaratıyordu. Aksaray'ın de 1300'de çıktığını kaydettiği bir kıtlığın 1333 yılına kadar devam ettiğini, çünkü kuraklık ve çekirgenin hep birbirini takip ettiğini Kadı Ahmet Niğîdî önemle kaydetmektedir¹.

B- İstihsalı Arttırma Teşebbüsleri

Bilindiği gibi büyük savaşlar ve fetihler esnasında hadisenin meydana geldiği bölgede geniş çaplı tahribatlar meydana gelmekteydi. Bu tahribatlar Moğol istilasına gibi çok geniş alanda meydana gelmiş ise o yörede bir buhran olacağı şüphesizdi. Gerek ziraat, gerekse iktisadi sahanın diğer birimlerinde meydana gelen tahribat ve talanın sonuçlarının kısa zamanda telafi edilebilmesi için çeşitli tedbirlerin alınması gerekirdi. Alınan tedbirler bazen sultanların insiyatifi ile devlet politikası haline gelirdi. Fakat taşrada bulunan idareciler ile ikta sahiplerinin de üretimi arttırmak için halkı desteklediği görülürdü. Selçuklular zamanında yapılan bu tip üretimi arttırma faaliyetlerinin en önemlileri şunlardır:

Arz talep dengesini çok iyi kavrayan Kirman Meliki Kavurt Bey'in fiyatları sabit tutmak ve üretimi arttırmak için aldığı tedbirler dikkat çekmekteydi. Sofrasına asla (altı aylık) kuzu ve oğlak getirilmesine izin vermezdi. O (altı aylık) kuzu ve oğlağın bir insanın yiyeceği olabileceği, ancak hayvanlar bir yıllık olursa onu yirmi kişinin yiyebileceği düşüncesinde idi. Bu sebeple kasaplar hayvanları bir yıllık olmadan açık veya gizli mezbahaya getiremezlerdi. Onun koyduğu bu yasak tabiatıyla et üretimini arttırmaktaydı².

¹. M.Akdağ, aynı eser, s. 32.

². E.Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 176.

Emir Atsız, Dimaşk (Şam) şehrini almak için bu şehri uzun bir süre kuşatma altında tutmuştur. 1076 yılında Dimaşk'ı aldıktan sonra kentin içine düştüğü korkunç sefaleti düzeltmek, halkı refah ve mutluluğa kavuşturmak için birtakım önlemler almaya başladı. Bu amaçla derhal mamur bölgelerden kente bol miktarda yiyecek maddeleri getirtmiş, çiftçilere tohumluk hububat dağıttırarak süratle ekime başlamalarını emretmiş, geniş çapta yağma ve tahribata uğrayan şehir ve yörelerinin, özellikle konak yerlerinin onarımına girişmiş, halka iyi bir hayat sağlamak için yapılabilecek her türlü yardımdan geri durmamıştır. Buna paralel olarak gerek üretim artışı, gerekse asayişin düzelmesiyle çevreden gelen bol miktarda gıda maddesi sebebiyle şehirde fiyatlar ucuzlamıştı. Yaşam şartları normale döndüğü için daha evvel bölgeden kaçan halk yeniden memleketlerine dönmüşlerdi¹.

Aksungur, Halep valiliği esnasında doğrudan doğruya halka yardım etmemekle beraber, Halep çevresindeki huzursuzluğu aldığı sert önlemlerle bertaraf etmiş, insanların saygı, takdir ve bağlılığını kazanmıştır. Onun zamanında ziraat, hayvancılık, ve ticaretin gelişmesi sonucunda fiyatlar normalden daha çok ucuzlamıştı. Aksungur'un uyguladığı bu siyaset nedeniyle Halep ve civarı çok gelişmiş, bunu duyan çevre halkı da kitleler halinde bölgeye gelerek yerleşmiştir².

Dimaşk (Şam) Atabeyi Tog Tegin memleketinin her karış toprağının değerlendirilmesine ehemmiyet vermekteydi. Bu sebeple, İbnü'l-Kalanisi'nin verdiği bilgiye göre: Tog Tegin Dimaşk şehrinin civarındaki terdekilmiş toprakları halka dağıtmıştır. Zahireddin, vergilerin ödenmemesiyle cezalı duruma düşen toprak sahiplerinin üzerinden cezayı kaldırmıştır demektedir ve Halife el Mustarşid Billah'a ziyarete gittiği zaman terk edilmiş arazinin durumunu açıklamakta, bu araziden ne sarayın ne de şehirlerin bir kârı olmadığını, iş imkânlarının kaybolmasının bir fayda temin etmediğini söylemekte ve halifeden bu arazilerin her kim isterse ona satılmasına müsaade etmesini rica etmektedir. Bu arazinin ayrıca satın alanlar tarafından ekileceğini, bundan kâr elde edileceğini, böylece

¹. A. Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Ankara 1990, s. 40; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 73-74.

². A. Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 83.

istihsalin artacağını, satılan araziden elde edilecek gelirin de cihat için ordu gelirine kaydetmeye söz verdiğini bildirmektedir¹.

Selçuklular Anadolu'ya gelmeden evvel Bizans köylüsü, büyük toprak aristokrasisinin elinde ya esir durumuna düşmüş, ya da toprağını kaybetmiştir. Süleymanşah Anadolu'yu fethettikten sonra, toprakları bu köylülere dağıtmak suretiyle hem onları kendisine bağlayarak hakimiyetini kuvvetlendiriyor, hem de bu suretle istihsali artırıyordu.

Süleyman Şah'ın halefleri zamanında hıristiyan halklar bu maksatla kitleler halinde nakledilip, iskân edildiler. Boş olan bu araziler şenlendirilerek buralardan önemli oranda gelir sağlanmıştı².

I. Gıyaseddin Keyhüsrev (ilk saltanatı devri: 1192-1196) Bizans topraklarına yaptığı seferde fetihlerini Menderes nehri vadisine kadar sürdürdü. Burada esir ettiği halkı beşer bin kişilik kabileler halinde defterlere de yazdırarak Akşehir'e kadar getirdi ve bu havalide iskân ettirdi. Kendilerine köyler, meskenler, arazi, ziraat aletleri ile tohum dağıttırmakla beraber muhacirleri beş yıl kadar da vergilerden muaf tuttu. İmparatorla barış yapıldıktan sonra memleketlerine dönüp dönmemele ilgili verecekleri kararda da onları serbest bıraktı. Bu suretle haclı seferleri esnasında nüfusu azalan bu bölgenin istihsalini geliştirmek için uygun ortam sağlanmış oluyordu³.

Sultan Alaaddin Keykubad Harizm istilasını sebebiyle dağılan halkı toplatarak uygun bölgelere yerleştirmişti. Memleketin arazisini tahrir ederken bu çiftçileri bir kısım vergilerden muaf tutmuş, onları mustahsil durumuna getirmek için de kendilerine mal, tohum ile çift hayvanı dağıttırması⁴.

1. C.Alptekin, *Dimişk Atabegliği*, s. 188-189.

2. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 79-80.

3. O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 240; A.Sevim-Y.Yücel, *Türkiye Selçukluları*, Ankara 1989, s. 138.

4. O.Turan, *Doğu Anadolu*, s. 110.

C- Hayvancılık

Göçebe ve yarı göçebe hayatı yaşayan insan topluluklarının temel iktisadi nizamları hayvancılığa dayanmaktadır. Özellikle yaylak ile kışlak arasında gidip gelen topluluklar ise sınırlı da olsa ziraat yapıyorlardı ki, amaçları sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamaktı. Bunların ettikleri ürünlerde bir gelir elde etme amaçları yoktu. 11. yüzyılın başında büyük çoğunluğu göçebe hayatı yaşayan Oğuzlar'ın iktisadi faaliyetleri bu yaşayışın icabı olarak başlıca hayvan yetiştiriciliğine dayanıyordu. Bu sebeple onların bütün servetlerini koyun ve at sürüleriyle develer oluşturuyordu. Hududu'l Âlem'e göre Türkler'de sığır sürüleri de mevcut idi. At binek, deve de taşıma vasıtası (yüklet) olarak kullanılıyordu. İbn Fadlan, "Türk develeri" terimini kullanmış herhalde bu terimle bugün Anadolu'da "buhur" adı verilen iki hörgüçlü develeri kastetmiştir¹.

Oğuzlar'ın başbuğu Arslan'ın Gazne'li Sultan Mahmud'a esir düşmesinden sonra Selçukluların yeni başbuğları olan Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlerin emrine girmeyen Türkmenler, Sultan Mahmud'a müracaat ederek kendilerini Horasan'a kabul etmesini rica etmişlerdi (1025). Kızıl, Boğa, Yağmur ve Göktaş olduğu tespit edilen Türkmen kumandanları Sultan Mahmud'a isteklerine karşılık şu vaadde bulunmuşlardı: "Biz 4000 haneyiz. Ferman olursa Hüdaverd bizi Horasan'a kabul etsin, sudan (Ceyhun) geçelim ve Horasan'ı vatan yapalım. Ona bizden rahatlık, vilayetinde ise gelişimizden dolayı ferahlık olur. Zira biz, çöl adamlarıyız. Koyunlarımız vardır. Bizim katılmamızla hükümdarın ordusu artar". Öte yandan onlar gelişlerinden sonra Horasan'da bolluk ve ucuzluk yaratacaklarını ifade etmektedirler. Çok bol olduğundan bahsettikleri koyunlarıyla Horasan'ın et, süt, yün ihtiyaçlarını karşılayacaklardı². Dört bin çadır Türkmen'in sahip olduğu koyunlar ile Horasan vilayetinin hayvan ve hayvansal ürünlerin tüketimini karşılayabileceklerine inanmaları o

1. F.Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara 1967, s. 442.

2. M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, s. 165-166.

devirde Türkmenler arasında hayvancılığın ne kadar yaygın olarak yapıldığı hakkında bize önemli bilgiler verir.

Oğuzlar'ın XI. yüzyılda komşu islâm kavimleri ile canlı ticari faaliyetleri olduğu görülür. Oğuzlar'ın başlıca ticaret malı koyun idi. Horasan ve Maverâünnehr halkı et ihtiyacını Oğuzlar ve Karluklardan temin ediyorlardı. Türk koyununun Mevaraünnehr ve Horasan koyunlarından ayrı bir soy olup, makbul olduğu bilinmekte ise de vasıfları hakkında malumatımız yoktur¹.

Selçukluların ilk dönemlerinde diğer Oğuzlar gibi iktisadi yapılarının temeli hayvancılığa dayalı idi. Selçuk Bey Cend'e göç ettiği zaman yanında mal varlığı olarak 1500 kadar deve ve 50.000 adet koyun bulunuyordu².

Hem askeri hem de taşımacılık açısından son derece ehemmiyeti olan ata Türkler tarafından çok itibar edilmiştir. Selçuklular zamanında Maverâünnehr ve Huttal'da yetiştirilen atlar çok meşhur idi³.

Marco Polo'nun verdiği bilgilere göre: İran'da çok güzel ve cins atlar yetiştiriliyordu. Bu atlar gerek İran'da gerekse diğer memleketlerde çok iyi fiyatlarla satılmaktaydı. İran'da ayrıca iyi cins eşeklerinde olduğunu bildirir. Merkepler attan hem daha az yediği, hem de daha fazla yük taşıdığı için hayvan pazarlarında at ve katır fiyatlarından daha yüksek ücretle satılabiliyordu. Diğer taraftan İran'da deve de bulunmaktaydı⁴.

Selçuklular Anadolu'ya gelmeden evvel Anadolu'nun iktisadi vaziyeti son derece bozuk idi. 1071 den sonra Türkler Anadolu'yu istila ederken yeni bir iktisadi canlılık meydana getirmişlerdir. Çünkü göçebe Türkmenler Anadolu yaylalarına çok miktarda hayvanlarla girerek devrin sosyal ve iktisadi yaşayışında derin inkılaplar yapmıştır. Türkmenler daha ziyade köyler ve yaylalara yerleşerek hayvancılıkla uğraşmış, buna karşılık hıristiyan ahali şehirlerde kalmayı tercih etmiştir. Anadolu

1. F.Sümer, *Oğuzlar*, s. 42-43.

2. A.Z.V. Togan, aynı eser, s. 183.

3. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 465.

4. Marco Polo, *Seyâhatnâme*, haz. Filiz Dokuman, İstanbul 1990. s. 30-31.

Türklerinin yetiştirdikleri hayvanların başında koyun gelir. Keçi, at, sığır ve deve yetiştirdikleri de bilinmektedir.

XIII. yüzyılda el-Ömerî, Anadolu hayvancılığı hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Ona göre: Anadolu'da sığır ve at yetiştirildiği halde, koyun ve keçi daha büyük önem taşımaktaydı. İpek gibi uzun tüylü keçiler, yetiştiriliyor, komşu müslüman memleketlere ihrac ediliyordu. Özellikle İran, Irak ve Suriye'nin kasaplık hayvan ihtiyacı Anadolu'dan karşılanmaktaydı¹.

Doğu Anadolu bölgesinde hayvancılık çok gelişmişti. Her zaman olduğu gibi Selçuklular devrinde de diğer memleketlere canlı hayvan ihrac edilmekteydi. 1226 da büyük bir kervana katılan bir tacir Erzurum'dan Tebriz'e bir seferde 20.000 koyun sevketmişti. Fakat Moğol istilası önünden kaçan Oğuzlar'ın Yıva boyu tarafından kervan basılarak bütün mallar ile birlikte 20.000 koyun da tacirin elinden alınmıştı².

Selçukluların binek olarak kullandıkları atlar Arap atlarından daha süratli koşmaya ve sıçramaya kabiliyetli idi. En iyileri Kastamonu'da ve Germiyan'da yetiştiriliyordu. Türkiye'de herşey ucuz olduğu halde, Anadolu içdişleri 1000 dinara satılıyor, başka memleketlere gönderiliyordu. Atlar bu kıymetleri dolayısıyla Selçuklular'ın (sultanların) en önemli hediyeleri arasında yer alıyordu³.

Kösedağ savaşından önce ve sonra Anadolu'da bulunmuş olan papaz Saint Quetin Simon'un bazı konularda yanılığa düşmesine rağmen Anadolu'yu görmüş bir kişi olarak özellikle tarım ve hayvancılık ile ilgili verdiği bilgiler son derece kıymetlidir. Ona göre: Anadolu Selçuklu Devletinde hem kentlerde hem de kırsal alanlarda bolluk ve refahın olduğunu özellikle belirtir. Simon, Anadolu'da yetiştirilen küçük baş hayvanların içerisinde kolları kullanılabilen keçilerin çok kıymetli olduğunu belirtir⁴.

1. C.Cahen, aynı eser, s. 162; N.Sevinç, aynı eser, s. 38.

2. O.Turan, *Doğu Anadolu*, s. 34.

3. O. Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 336.

4. C.Cahen, aynı eser, s. 161-162.

D- Dokuma Endüstrisi

Türkler tarih boyunca yaptıkları üretim faaliyetleri içerisinde en çok dokumacılık alanında başarı göstermişlerdir. Türkler ilk dönemlerden beri dokudukları yünlü, ipekli kumaşlar, halılar ve kaliteli bezler ile dünya pazarlarında önemli bir yer işgal etmiştir. Üretilen kaliteli mamuller Avrupa ve İslâm dünyasının diğer memleketlerine pazarlanıyordu.

Orta Asya'da yünlü ve ipekli kumaşlar gibi halıcılığın da eski bir mazisi olduğu bilinmektedir. Altay dağlarından Pazırık bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen halının milattan önce V. yüzyıla ait olduğunu, gerek kazıyı gerçekleştiren arkeolog S. Rudenko ve gerekse diğer alimlerce kabul edilmiştir. Pazırık kurganından çıkarılan bu halının Türkler tarafından dokunduğu kesin olarak bilinmektedir. Çin kaynaklarından VII. yüzyılda Hoten şehrinde halı dokunduğunu öğreniyoruz. Bununla beraber, Doğu Türkistan'da keçe ile halılar, Uygur kağanlarının Çin imparatorlarına gönderdikleri yaygılar dokunuyordu. Maverâünnehr bölgesinde VIII. yüzyılın başlarında Buhara'da da güzel halılar dokunuyordu. Buhara'nın halıcılıktaki şöhretini İslâmi devirde de devam ettirdiği bilinmektedir. X. yüzyıl coğrafyacıları Buhara'nın emtiası arasında halı (bisât), seccade (musallâ-yı-namâz) ile diğer yaygıları zikrederler¹.

X. yüzyıl coğrafyacılarının Türkler'le ilgili verdiği bilgilere göre: Semerkant, Buhara ve Harizm şehirlerinde imal edilen yünlü, pamuklu kumaşlar, Buhara halıları İslâm ülkelerine ihrac ediliyordu. İbn Havkal'ın (ölm.367/977 den sonra) Sûret el Arz'da verdiği bilgilere göre: Buhara ve civarında ağır, iplikleri kalın, iyi eğrilmiş pamuklu kumaşlar dokunarak Irak'a ve diğer bölgelere sevk edilirdi. Kumaşlar Araplar tarafından çok beğenilirdi. Irak'a ayrıca son derece güzel halılar, kilimler, yünlü kumaşlar, minderler, seccadeler sevk edilirdi. Buhara'da bulunan Tavâvis'te senenin

¹. F.Sümer, "Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihine Dâir En Eski Bilgiler", *TDA*, (Türk Halıları Özel Sayısı) 1984, sy. 32, s. 44-45; N. Diyarbakırlı, "Pazırık Halısı", *TDA*, 1984, s. 32, s. 3.

belli zamanlarında Horasan'ın çeşitli yerlerinden gelen insanların toplandığı bir panayır bulunurdu. Burada çok miktarda pamuklu elbise imal edilip diğer bölge ve devletlere ihrac edilirdi¹. Ayrıca Merv ve Gürgenç'in pamuğu ve pamuklu kumaşları da çok meşhur idi².

Özellikle Sultan Sencer zamanı Türk âleminde ilim, kültür ve iktisadi kalkınma bakımından son derece önemlidir. Bu dönemin dokuma sanayi açısından önemi ise Murgap kanalının açıklamasıyla başlamıştır. Murgap kanalı ve sulama tesisleri sayesinde Merv ovaları sulama imkânlarına kavuşmuş olduğundan burada diğer ürünler gibi pamuk ziraatı da son derece artmıştır. Dolayısıyla bu bölgelerde dokuma sanayi de gelişmiştir. Türkistan şehirlerine ait pamuklu, yünlü ve ipekli mamûller çok meşhur olup diğer memleketlere gönderiliyordu.

Semerkant'ın gümüş işleri ve kumaşları, Buhara'nın dokumaları (Buharinler) ve seccadeleri, Horasan'ın satenleri islâm dünyasında çok makbul idi. Bunlar Bağdat'a kadar sevk olunuyordu³.

Orta Asya'da pamuklu dokuma üretiminin en önemli merkezlerinden biri de Nişapur şehriydi. Horasan bölgesinde perde ve bütün çeşitleriyle yün dokumacılığında ilerlemişlerdi. Huzistan bölgesi de dokumalarıyla ün kazanmıştır. Huzistan'ın ipekli kumaşları Tuster'e nispetle "Tusterî" ismiyle bilinmekte idi⁴.

Selçuklu dokuma sanayiinin diğer bir bölgesi Irak idi. Özellikle Kûfe'de üretilen ipekli dokumalar çok tutuluyordu⁵.

Tebriz'de ipekli kumaşlar dokunduğunu kaydeden Marco Polo, Hindistan, Venedik ve Cenova'dan pek çok tüccarın Tebriz'e gelip bu nefis ipekleri aldıklarını yazar. Fakat şehrin adına izafeten Muslin denilen Musul ipeklisi Tebriz dokumalarından daha üstündür. Marco Polo, ipek ve altın ipliklerle dokunan bu çok nefis kumaşın dünyaca tanındığını ve uzak

1. R.Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 224-225; O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 468.

2. O. Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 336.

3. O. Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 343; C.Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 207.

4. H.İ.Hasan, *İslam Tarihi Abbasilerin İkinci Dönemi (447-656/1055-1258) Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal*, çev.: İ.Yiğit, İstanbul 1986, c. 6. s. 56-57.

5. H.İ.Hasan, aynı eser, s. 56.

bölgelerden gelen tacirlerin gemiler dolusu Muslin alıp, memleketlerine götürdüklerini ifade etmektedir¹.

Selçuklular zamanında Şam bölgesinde dokuma sanayinin gelişmiş olduğunu görüyoruz. Şam (Dimaşk) da dokuma atölyelerinde kurulan tezgâhlarda dokunduğu gibi, evlerde de kumaşlar imal ediliyordu. Şam'daki kumaşçılar genellikle Ümeyye camiinin doğusunda yerleşmişlerdi. Rahatü'l Halid ile Ceyrun arasında ise halıcılar ve kürkçüler bulunmaktaydı. Dimaşklı kadınlar tüccardan aldıkları pamuk ve ipeği evlerine götürerek bükerek ve iplik imal ederlerdi. Dimaşk'ta ipekli kumaşlar dokunmakla beraber özellikle el işlemleri, ünlü İsfahan ve Nişapur işlemleriyle boy ölçüşebilecek kadar kaliteli idi. Murabbaatü'l-Kunt pamukçular çarşısı idi. Şehrin Ceyrun civarında Akabetu's-Sûf'ta yün tüccarları bulunurdu².

Atabeg Tog-Tegin Sultan Muhammed Tapar'ı Bağdat'a ziyarete gittiği zaman ona sunduğu hediyeler içerisinde Mısır ipekli kumaşlarını götürmüştür ki, bundan Mısır'da dokunan ipekli kumaşların daha kaliteli olduğu anlaşılmaktadır³.

Selçuklular zamanında Türkmenler diğer dönemler de olduğu gibi yün keçeler de yapmaktaydılar.

Selçuklu Türkiyesinde üretim faaliyetlerine önem verilmiş ve son derece gelişmiş sanayiye sahip olmuşlardır. Özellikle Malatya, Aksaray, Erzincan, Karaman, Mardin, Antep, Ankara, Sivas, Diyarbakır, Kastamonu büyük sanayi merkezleri idi.

Aksaray, Uşak, Erzurum ve Sivas halı üretiminin, Malatya, Mardin ve Muş pamuklu dokuma, Malatya, Karaman, Ankara ve Sivas yünlü dokuma, Erzincan'da ipekli dokuma çok gelişmişti. Denizli'de ise altın işlemeli bez sanayi kurulmuştu⁴.

1. S. Zaimoğlu, "Mensucat Sanayinin Türk Sanayi Hayatındaki Yeri ve Ehemmiyeti", *SİM*. c.24, sy. 288. (1955) s. 444; N.Sevinç, aynı eser, s. 36.

2. C.Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 186.

3. C.Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 186, dip. nr. 541.

4. N.Sevinç, aynı eser, s. 35.

Selçuklular Anadolu'ya gelmeden evvel buranın yerli halkının dokuma sanayisi ne kadar gelişmiş olduğu hakkında kesin malumatımız olmamakla beraber dokuma sanayisinin bulmuş olsalar bile bunlara yeni bir boyut kazandırdıkları kesindir. Çünkü Orta Asyadan beri Türkmenlerde dokuma kültürü son derece gelişmiştir.

Anadolu'da istihsal edilen pamuk, yün Şark-Garp müelliflerinin hayranlıkla bahsettikleri tiftiklerden ve hatta ipekten çeşitli kumaşlar yapılıyordu. Malatya'da kumaş (sûf) dokuyan 12000 tezgâh (navi) vardı¹.

İbn Havkal'ın verdiği bilgilere göre, Meyyafârikîn (Silvan) in ipek tülleri ve mendilleri daha X. yüzyılda islâm memleketlerinde rağbet görüyordu. Alaeddin Keykubad'ın Venediklilerle yaptığı ticari antlaşmada ham ve işlenmiş ipek ihrac malları arasında zikrediliyor ve ticarete Türkiye ipekleri "Seta Turchia" adıyla tanınıyordu². XII. yüzyıl coğrafyacısı İdrisî, Meyyâfarikîn'den ihrac edilen dokumaları, keten bezleri, mendil ve şeritlerin meşhur olduğunu, güzel bir şehir olup bahçe ve ağaçlıklar içinde bulunduğunu bildirir³.

1328 yılında Mardin'e uğrayan meşhur seyyah İbn Batuta, şehrin dağın eteğinde kurulduğunu, islâm beldelerinin en büyük ve en güzellerinden biri olduğunu ve burada tiftik (el-meriz)den çok iyi kumaşlar imal olduğunu bildirir. Marco Polo XIII. asrın ortalarında Anadolu'dan Moğolistan'a giderken uğradığı Mardin şehrinden bahseder. Ona göre, bu bölgede pamuk istihsalı ile imalinden ve orada dokunan Buharin kumaşlarından bahseder⁴.

İran'a giderken Anadolu'dan geçen elçi Barbaro, Erzen, Bitlis ve Siirt'te tiftik yününden kumaş dokunduğunu bildirmektedir. Diyarbakır'da ise halı, kumaş ve çadır bezleri dokumacılığı yapılmaktadır⁵. Çoğu göçebeler tarafından yapılan ve Akrasay, Erzurum ile Uşak'a nispet edilen halılar Avrupa'ya ve islâm memleketlerine sevk ediliyordu. İslâm

1. O. Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 364.

2. O. Turan, aynı yer.

3. O. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 210.

4. O. Turan, aynı yer.

5. N. Sevinç, aynı eser, s. 48.

dünyasında halıları çok meşhur olan Kalikâlâ (kali, kaliçe ve galiba halı kelimesi buradan gelir) yani Erzurum, Selçuklulardan sonra önemini kaybetti¹.

Antalya'nın kuzeyinde Togula (Tonguzlu= Denizli) dağları vardır. Bu dağlarda kendilerine uc denilen Türkmenler yaşardı. Bu Türkmenlerin 200000 çadır olduğu söylenir. İbn Said (ölm. 1274'ten sonra) "Türkmen halıları" sözü ile bunların meşhur ve tanınmış halılar olduklarını ifade ediyor, bütün ülkeler tarafından satın alındığını bildiriyor. Aynı müellif Aksaray şehrinden bahsederken, şehirde güzel halılar (el-Busutu'l-Mullah) imal edildiğini kaydediyor². Aksaray'da koyun yününden dokunan seccadelerin hiç bir yerde eşi benzeri yoktur. Bunlar Şam'a, Mısır'a, Irak'a, Hindistan'a, Çin'e ve Türk illerine gönderilirdi³. Aksaray'ın halı ve seccadeden başka, denizci örtüleride çok kaliteli olup Selçukluların ihrac malları arasında yer alıyordu. Antalya'da kemha (ipekli) kumaşları ve hamam takımları, Denizli'nin altın işlemeli (ak-alemlü) bezleri, Ankara ve Sivas'ın yünlü kumaşları (sûfları) çok meşhur olup Avrupa'ya ve şarkın sanayide ileri olan beldelerine ihrac ediliyordu⁴.

Sivas şehri önemli ticaret merkezi olmakla beraber, aynı zamanda da dokuma üretiminin yoğun olarak yapıldığı bir bölge idi. Hıristiyan tüccarlar ortaçağda meşhur olan Türk halılarını Sivas'taki ticarethanelerden satın alıyorlardı. Bugün Lyon müzesinde bulunup, üzerindeki kitabeden 1219'da Alaaddin Keykubat için yapılmış olduğu anlaşılan bir halı buradan alınmıştı. Kırmızı ipek üzerine altın telle yapılmış tezyinatı Selçuklu halıcılığın bir şaheseridir. 1276 da Sivas'tan sevk edilen malı Cenova'ya götürmeye çalışan Ceneviz gemisi yolda soyulmuş, diğer gemi Cenova'ya malları ulaştırmıştı. Sivas'ta özellikle yünlü ve pamuklu dokuma yapımı ilerlemiş idi. Hamdullah Kazvinî Sivas sof (Sûf-i Sivasî) larının meşhur olup İran'a kadar gittiğini belirtir ki, o zaman İran'ın sanayi inkişafı göz önüne getirilirse bu kumaşların ehemmiyeti ve Sivas'ın sahip

1. O. Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 364.

2. F.Sümer, "Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihine Dair En Eski Bilgiler" s. 44. Bu makalenin aynı dergide, s. 52-54'te "The Earliest Historical Records On the Turkish Anatolian Carpets", adlı İngilizce özetide bulunmaktadır.

3. F.Carim, *Marco Polo ve İbn Batuta*, İstanbul 1966, s. 64.

4. O. Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 364.

olduğu dokuma sanayiinin ne kadar gelişmiş olduğunu tespit edebiliriz. Sâhip Ata vakfiyesi, şehirde kârhane ve Ma'sere adıyla anılan birtakım imalathanelerin bulunduğunu kaydeder¹.

Sultanlar hazinelerinin bir bölümünde değerli kumaşlar saklardı. Selçuklu hazinesinde bulunan kumaşların arasında ithal kumaşlarda olmasına rağmen, çoğu yerli üretimdi. XIII. yüzyılın başlarında bir Bağdat'lı tüccar Sivas halılarını elde etmeğe çalışıyordu². Demek oluyor ki, o dönemde Anadolu'da dokuma mamûlleri kaliteli ve rağbet gören mallar olduğu için taleplerin karşılanmasında güçlük çekiliyordu.

Selçuklular döneminde Erzincan'da da dokuma sanayisi gelişmiştir. Şehirde imal edilen buharin kumaşları dünyaca meşhur olmuştu. Marco Polo ve B. Pegolotti gibi seyyahlar XIII. ve XIV. yüzyıllarda diğer sanatların da parlak olduğunu söylemişlerdir. Erzincan'da üretilen buharin kumaşının bir parçasının üç dinara satıldığı söylenir³.

Ünlü seyyah İbn Batuta seyahati esnasında Erzincan'a uğramış ve şehir hakkında şu bilgileri vermiştir: Şehir bakımlı ve büyüktür. Muntazam çarşıları vardır. Müslüman halk Türkçe konuşur, şehrin adıyla tanınan nefis kumaşlar dokunurdu⁴.

Müellifler Reşideddin'e göre, İlhanlı payitahtına gönderilen yıllık verginin haricinde Erzincan'dan her yıl iki yüz top kemhâ, on bin arşın (zîrâ) kadife ve on bin arşın iskarlat gibi ağır kumaşlar gönderiliyordu⁵.

Ankara'da üretilen sof kumaşları Bizans Balkanlar hatta Lehistan, Avusturya ve Venedik'e sevkediliyordu⁶. Selçuklular halı ve dokuma sanayisinin zirvesinde iken Avrupalılar bu sanayiye yeni yeni tanıyorlardı.

Avrupa'ya ilk halı XIII. yüzyılda girmiştir. Batı Anadolu'dan, Venedik ve Cenovalı tüccarların satın aldıkları halılar, İtalya üzerinden Avrupa'ya

1. O. Turan, "Sivas Şehri", ss. 450-451.

2. C.Cahen, aynı eser, s. 165.

3. O. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 71. Fiyatlar için bkz. dip. nr. 50.

4. İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, Haz. İ.Parmaksızoğlu, İstanbul 1986, s. 27-28.

5. O.Turan, *Doğu Anadolu*, s. 72.

6. N.Sevinç, aynı eser, s. 35; M.Akdağ, aynı eser, s. 20.

götürülerek buralarda pazarlanıyordu. Bu ihracat XIV ve XV. yüzyıllarda artmış, özellikle XV. yüzyılda adeta ihtiras halini almıştır¹.

Anadolu dokuma sanayisinin ulaştığı zirveyi tam olarak kavrayabilmek için, Türk düşmanı olarak tanınan Fransız tarihçisi Fernand Grenard'ın şu sözü yeterli olacaktır.

“Romalılar iç çamaşırının ne olduğunu bilmedikleri devirde Türkler yün gömlek giyiyorlardı”².

E- Maden

Selçukluların hakimiyet sahalarında zengin maden yatakları bulunmaktaydı. Bu sebeple hem madencilik hem de maden sanayiinde çok ilerlemişlerdi. Selçuklular, madeni silahlarla beraber yaptıkları kaplar ve madeni süs eşyalarını diğer memleketlere ihrac ediyorlardı. Selçuklu diyarlarında yapılan madencilik çok eski tarihlere kadar inmektedir. Bu konuyla ilgili özellikle X. yüzyıl coğrafyacıları çok kıymetli bilgiler vermektedir.

İstahrî'nin (ölm.346/957) Memâlik el-Mesâlik adlı eserinde verdiği bilgilere göre, Horasan hududundan Gîr'un arkasına ve oradan Bâmyân'a doğru dağlar uzanır. Bu dağ silsilesi Bâmyân'dan Benchir'e varıp Vahhân bölgesine girer. Meveraünnehr'deki İlak ve Şaş hududundan Türk ülkelerinin içine hatta Kırgızlar'a kadar devam eder. Bir baştan bir başa bu dağlarda gümüş ve altın madenleri bulunur. Bunların en bol bulunduğu yer Kırgız ülkesi yakınıdır. Madenler Fergana ve Şaş'a doğru uzanır. Buralarda en çok bulunduğu yer islâm diyarında olan Benchir ve havalisidir³.

İbn Havkal'ın (ölm. 367/977'den sonra) Sûret el-Arz'da Maverâünnehr ile ilgili verdiği bilgilere göre, bölgede ihtiyaçtan fazla ve

1. G.Samuk, "Uşak Halılarının Dünü ve Bugünü", TDA, (Türk Halıları Özel Sayısı)

İstanbul 1984, sy. 32. s. 115.

2. N. Sevinç, aynı eser, s. 40.

3. R.Şeşen, aynı eser, s. 161.

ticaretten artacak kadar bol miktarda demir madeni bulunmaktadır. Orada altın, gümüş çokluk bakımından diğer islâm memleketlerinde benzeri olmayan civa madenleri vardır. Müellif eserinde, Maveraünnehr'den başka islâm ülkelerinde nuşadur olduğunu bilmediğini, seyahatleri esnasında Sicilya'da nuşadur madeni gördüğünü, fakat Maveraünnehr nuşadurunun daha kuvvetli olduğunu bildirir¹.

Büttem bölgesinde çıkarılan altın, gümüş ve nuşadur madenleri dünyanın birçok bölgesine sevk edilirdi. Mînk ile Mersümen'de de Horasan'ın tamamına ve Irak'a ihrac edilen demir aletler yapılırdı. Fergana'da çıkarılan demir yumuşak olduğu için şekil verilmesi kolay idi. Bu sebeple ince iş gerektiren enteresan mamûller Fergana demirinden imal edilmekteydi. Suh dağlarından civa, yukarı Neysa'dan zift, taş- >kömürü, gümüş, altın, fîrûze, demir ve bakır ile kalay çıkarılırdı. Esber'de kömür gibi yanan ve külüyle elbiseler beyazlatılan siyah taş dağı vardır. İbn Havkal'a göre bu dağların bir kısmı siyah, bir kısmı kıpkırmızı, bir kısmı ise sapsarı idi².

Makdisî (ölm. 375/985'ten sonra) Ahsenü'l-Tekâsim fi Ma'rifetü'l-Ekâlim adlı eserinde vermiş olduğu bilgilere göre, Fergana'ya uzanan Bervan, Bencehir ve Silçi dağların da gümüş madenleri vardır. Nuşadur, gümüş ve altın İlak'tan, civa, Kuba yakınındaki bir gözden, neft (ham Petrol) ve zift Vaşcirt'ta çıkarılırdı³.

Efdaleddin Kirmanî ise Kirman bölgesinde bulunan Kûbanân civarında çinko (Tûtîya) madeninin çıkarıldığını bildirmektedir. Buradan çıkarılan çinko diğer bölge ve devletlere gönderiliyordu⁴.

Eskiden beri şöhretli olan Selçuk maden işleri islâm ülkelerinin içinde makbul olup, çok kaliteli idiler. Selçuklu devri maden sanayiinin merkezi Horasan olmuştur. Burada XI. ve XII. yüzyıllarda inanılmaz derecede yüksek kalitede eserler meydana getirilmiştir⁵.

1. R.Şeşen aynı eser, s. 298.

2. R. Şeşen, aynı eser, ss. 235-241.

3. R. Şeşen, aynı eser, ss. 364-365; O. Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s.343.

4. E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 195.

5. N. Sevinç, aynı eser, s. 37.

XI. ve XII. yüzyıllarda Fars ve Horasan'daki demir kurşun ve bakır madeni ocakları işletilmiş, Tebriz'den mermer, Fars'ın kuzeyinden tuz ve kükürt ile ham petrol (neft) çıkarılmıştır¹.

Selçuklu devrinde Şam bölgesi cam sanayii ürünleri, Harran bölgesi ise kuyumculuk sanatı yönünden uzun zaman şöhretini devam ettirmiştir².

Irak bölgesinde bulunan Cebelü's-Sumak'ta mutfak eşyası imali meşhur idi. XIII. yüzyılda maden sanatının merkezi Musul olmuştur. Zenginler'in de teşvik ve himayesiyle burada çok incelmış savatlama tekniği ile inanılmaz derecede parlak bir maden işçiliği gelişmiştir. Musul'dan giden ustalar Bağdat, Halep, Şam, Kahire ve Anadolu'da yeni yeni atölyeler açarak kaliteyi muhafaza etmişlerdir³.

Selçuklularda sanayii şehir hayatı içinde önemli yer tutmaktaydı. Demir işleme fırınları, kumaş dokuma tezgâhları, deri işleme atölyeleri memleketin her tarafına yayılmıştı. Devlet sanayii kesiminden de vergisini almaktaydı. Sultan Melikşah zamanında eyaletlerin merkeze ödedikleri vergi Hamdullah Kazvî'nin Risale-i Melikşahî'de belirttiğine göre iki milyon dinara varmıştı⁴.

Bilindiği üzere Anadolu, maden yatakları açısından son derece zengin bir memlekettir. Bu zenginlik çok eski zamanlardan beri farkedilerek işlenmiş, dolayısıyla burada maden sanayii de özellikle Selçuklular zamanında son derece gelişmiştir. Bu devir ile ilgili bilgi veren kaynaklara göre, Anadolu'dan diğer memleketlere maden ihracatı yapılmıştır.

X. yüzyılın en büyük müelliflerinden biri olan İbn Havkal 358/968-969 yılında Güneydoğu Anadolu'yu gezmiştir. İbn Havkal Nusaybin şehrinde bahsederken bu şehrin yakınında bir fersah (2,5-3 km) yüksekliği olan Mardin dağı ve çevresinde kaliteli cam cevheri (cevher li'l Zicâc) yatakları gördüğünü, bu cevherin civar yöreler ile Irak'a ve Bizans'a

1. H.İ.Hasan, aynı eser, s. 55.

2. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 437.

3. C.Alptekin, "Irak Selçukluları", s. 337; N.Sevinç, aynı eser, s. 37.

4. C.Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 207.

ihrac edildiğini yazar. 382/982 yılında yazılmış olan Hudûdu'l Âlem adlı coğrafya eserinde de Nusaybin şehrinden bahsedilirken, mamur, herşeyi bol ve kalabalık bir belde olarak bölgenin en mesut şehri olduğunu kaydettikten sonra, cam bardak yapmak için kullanılan taşın iyi vasıflısının ortaya çıktığını bildirir¹.

İbn Havkal Van gölünün çevresinde boraks madeni (Milhu'l-Bevrak) bulunduğunu, bu madenin fırınları için ekmekçiler tarafından kullanıldığını, Irak ile başka yerlere gönderildiğini bildirir. Yine aynı müellif gölün güneyindeki dağlarda zırnık (el-zirnîh=arsenik) ocakları görüldüğünü, bu ocaklarda çıkarılan zırnıkın kaliteli zırnık sayılıp kırmızı ve sarı renkli olduğu ve her tarafa ihrac edildiğini kaydeder. İbn Havkal bunlara ilave olarak gümüş ve altın lehimlenmesinde kullanılan boya boraksı veya güherçilesinin gölde taşlaşmış bir madenden çıkarılıp dünyanın her tarafına gönderildiğini ve tacirlerin bu ticaretten çok para kazandıklarını bildirir².

Ünlü seyyah Marco Polo seyahatı esnasında Ahlat'a uğramış ve burada demircilik ve çilingircilik işlerinin çok gelişmiş olduğunu görmüştür. Ayrıca Ahlat civarındaki kuyulardan çıkarılan sarı ve kırmızı zırnık (arsenik) madenin çok meşhur olup bütün memleketlere ihrac edildiğini bildirmektedir³.

XIII. yüzyılın ortalarında Anadolu'yu ziyaret etmiş olan Fransız rahiplerinden Simon De Saint Quentin memlekette bakır istihsal edildiğini yazmakta ise de, bu madenin nerede bulunduğu hakkında hiçbir malumat vermemektedir. Selçuklular zamanında Diyarbakır Ergani'deki, Zulkarneyn kalesi ve civarında Erzincan ile Kastamonu yörelerinde bakır madeni çıkarılmakta idi. Zulkarneyn kalesi yakınlarındaki bakır madeni eski olmayıp 516/1122 yılında keşfedilmiştir⁴.

1. F.Sümer, "Selçuklular Devrinde Türkiyede Madenler", MÜFEF. TAD., sy, 4, (1989) s. 160.

2. F.Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s. 51; F.Sümer, "Madenler", s. 161.

3. O.Turan, *Doğu Anadolu*, s. 118.

4. F.Sümer, "Madenler", s. 162; C.Cahen, aynı eser, s. 165; Azîmi, *Azîmi Tarihi*, (Selçuklular Dönemiyle ilgili Bölümler H.430-538) çev. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 45.

Hüsameddin Timurtaş 542/1147 senesinde bizzat Zulkarneyn'deki madene gidip bakır istihsalini tetkik etmiş, oradan satın aldığı bakırdan ilk defa Artuklu sikkelerini bastırmış olup tarihsiz olan bu paralar günümüze kadar gelmiştir. Ayrıca XII. asrın ikinci yarısında (570/1174 senesinde) halife büyük paralar sarfederek Bağdat'ta Dicle nehri üzerinde muazzam bir köprü inşa ettirince büyük zincirini Hani'de 1500 dinar altına satın alıp Bağdat'a götürmüştü¹.

Artuklular zamanında Diyarbakır ve çevresindeki dağlık araziden bakır ve demir madenlerinin istihsal edildiği bilinmektedir².

Selçuklular zamanında bakır istihsal edilen diğer bir bölge Erzincan idi. 1332 ve 1333 yıllarında Anadolu'nun bazı bölgelerini ziyaret eden Kuzey Afrikalı ünlü seyyah İbn Batuta Erzincan'da bakır madeni bulunduğunu ve bu madenden adı geçen şehirde kapkacak ile her yere ihrac edilen güzel lambalar yapıldığını yazar³.

Kastamonu yöresinde de bakır madeni çıkarılmakta ve bu maden "Bakır Küresi" adıyla anılmaktaydı. Fransız rahip De Saint Qentin'in kastettiği bakır madenleri bu üç bölgede çıkarılan madenler olması gerekir⁴.

Rahip Simon Anadolu madenleri hakkında bilgi verirken burada demir madeninin çıkarıldığını söylüyorsa da hangi bölgeden çıkarıldığı hakkında bilgi vermemektedir. El-Ömerî ise Karamanoğullarının ülkesinde demir madeninin bulunduğunu kaydediyor⁵.

Anadolu'da demir istihsali yapılan diğer bir bölge ise Ulukışla ve Sivas yöresidir. Bu bölgede demir ocaklarının yanında üç adet bronz (pirinç) madeninin çıkarıldığı ocak işletiliyordu⁶. Konya civarında da lacivert taşı yatakları bulunmakta idi⁷.

1. O. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 212.

2. C. Alptekin, "Artuklular", s. 189.

3. F. Sümer, "Madenler", s. 162; İbn Batuta, aynı eser, s. 28; c. Cahen, aynı eser, s. 165.

4. F. Sümer, "Madenler", s. 162; O. Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 363.

5. F. Sümer, aynı yer.

6. O. Turan, aynı yer; N. Sevinç, aynı eser, s. 37.

7. F. Sümer, "Madenler", s. 164.

Gümüş, para darbında kullanıldığı için devletçe demirden daha büyük önem taşıyordu. El Ömerî'nin bildirdiğine göre Keykubat tarafından Ermenilerden alınan Lülü'deki Gümüşsaray'da ve Bayburt'ta gümüş madenleri vardı¹.

XIII. asır ortalarında Moğolistan ve Çin'e seyahat eden Marco Polo Trabzon-Tebriz yolu üzerinde bulunan Bayburt (Paiburth) ta çok miktarda gümüş madenlerinin bulunduğunu bildirir².

De Saint Quentin Anadolu'da bir çok yerde gümüş istihsal edildiğini kaydediyor. Bunlardan birinin o zamanlar Luluva denilen Ulukışla yöresinde çıkarıldığı bilinmektedir. El Ömerî Anadolu ile ilgili bilgi aldığı iki kişiden biri olan Sivrihisarlı Şeyh Haydar el Uryân'ın Lülü'de (Ulukışla) Cenevizli Balaban'ın ise yine o yöredeki "Gümüş Şehir"de çıkarıldığını söylediğini kaydeder. İkincisi o zamanlar Bayburt'a bağlı olan ve şimdi Gümüşhane denilen şehrin bulunduğu bölgede elde edilmekte idi. Üçüncü gümüş madeninin bulunduğu bölge Amasya'ya bağlı Gümüş Hacı Köy'de çıkarılmakta idi. Ünlü Tancalı seyyah ibn Batuta Amasya'dan sonra Gümüş şehrini (Medinetü Gümüş) ziyaret ettiğini, bu şehrin büyük ve mamur bir şehir olduğunu, Irak ve Suriye'li tacirlerin buraya gelip gittiklerini kaydettikten sonra bu şehirde gümüş madeni bulunduğunu bildiriyor. Diğer bir gümüş madeni de Kütahya'ya bağlı Gümüş Şar (Gümüş şehir) de bulunuyordu. El Ömerî bu gümüş madeninin zengin, efsafının yüksek ve çıkarılmasının kolay, verimin fazla olduğunu yazıyor. Bütün bunlardan başka Selçuklular devrinde işletildiğini bildiğimiz bir gümüş madeni daha vardır ki, bu maden Sasus (Sarız) yöresinde idi. Hatta bundan dolayı Sasus'ta akça kesilen bir darphane bulunuyordu. Sasus'un Kayseri vilayetine bağlı ve bu vilayetin güney doğusunu teşkil eden bir kazanın merkezi olduğu malûmdur³.

Ortaçağda, özellikle boya endüstrisinde kullanılan şap, antik çağlardan beri biliniyordu. Anadolu ve başka yerlerdeki şap ocaklarından da şap çıkarılıyordu. Bizanslıların bu ocaklardan şap çıkarmış olmaları

1. C.Cahen, aynı eser, s. 165.

2. O.Turan, *Doğu Anadolu*, s. 32.

3. F.Sümer, "Madenler", s. 162-163.

mümkündür, fakat şap ticareti yapmadıkları kesin olarak bilinmektedir. Şap yalnız batı Avrupa'daki boya endüstrisinde kullanılmaktaydı. Çünkü doğuda şapın kullanılmasına gerek bırakmayan başka boyalar biliniyordu. XIII. yüzyılın sonlarından XV. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da kullanılan bütün şapın Anadolu'dan geldiği ve şap ticaretinin Cenovalıların tekelinde olduğu bilinmektedir¹.

XIII. asır ortalarında sultandan bütün şapların işletme imtiyazını alan biri Venedikli, diğeri Cenevizli iki tacir Konya'da bulunuyordu².

Selçuklular devrinde Anadolu'da iki şap madeni çok tanınmıştı. Bu madenlerden biri Kütahya'da diğeri de Giresun'a bağlı Kara Hisar yöresinde bulunuyordu. Kara Hisar'ın bu maden dolayısıyla Şebinkarahisar (Şapın Kara Hisarı) adıyla anıldığı bilinmektedir³. Şebinkarahisar şaplarının bir kısmı Avrupa'ya Trabzon limanı vasıtası ile ihrac ediliyordu⁴.

Anadolu'daki şap ocaklarının ne zaman ve nasıl kullanılmaya başlandığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. 1236'da Marsilyadaki bir komün Kıbrıs kralından ticari bir ayrıcalık kazanınca, Kıbrıs'tan transit geçen mallar arasında Rum'dan alınan şaptan söz edilmektedir. Bazı belgelerde, Halep'ten alınan şaptan söz edilmekteyse de, Halep dolaylarında Şap bulunmasının çok zayıf bir ihtimal olması sebebiyle Halep'in Sivas'tan sağladığı şapa pazar olduğu anlaşılmaktadır. XII. yüzyılda şaptan hiç söz edilmemesiyle beraber, XIII. yüzyılda büyük ölçüde şap kullanıldığı bilinmektedir. Rahip Simon, Akrasay ve Sivas dolaylarında şap ocaklarının bulunduğu bahsetmektedir. Şap madeninin kaynakları değişmediğine göre Aksaray şapının Kütahya'dan, Sivas şapının da Şebinkarahisar'dan geldiği sanılmaktadır. Bu dönemlerde Mısır'dan da şap çıkarılmaktaydı. Mısır şapı hazinenin temel geliri olduğu için Anadolu şapından daha ucuz bir fiyatla satılmaktaydı⁵. Fakat Anadolu şapları kalite itibarıyla Mısır şaplarından daha iyi

1. C.Cahen, aynı eser, s. 164.

2. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 363.

3. F.Sümer, "Madenler", s. 164.

4. O.Turan, *Doğu Anadolu*, s. 72.

5. C.Cahen, aynı eser, s. 164.

olduğundan batılılar şap ihtiyacını Anadolu'dan karşılamayı tercih ediyorlardı¹.

Selçuklular zamanında Anadolu'da madencilik ile beraber madeni eşya yapımı da gelişmiştir. Yerli hıristiyan ustalar Türkler Anadolu'ya geldikten sonra da faaliyetlerini devam ettirmişler, hatta Türkler onlara bir müddet çıraklık yapmışlardır. Anadolu şehirlerinin sanayii faaliyetinde hıristiyan usta ve işçilerinin mühim hisselerinin bulunduğunu görüyoruz².

Geniş halk tabakasının ihtiyacı olan sanayi eşyalarının tamamı memleket içinde imal ediliyordu. Sadece zengin sınıfların ihtiyacı olan lüks eşya ve baharatlar dışarıdan, daha çok doğu memleketlerinden karşılanıyordu³.

F- Cam ve Çini Üretimi

Selçuklular zamanında çini ve cam üretimi de yapılmaktaydı. Özellikle İran'da ve Şam bölgesinde Selçuklulardan sonra çini ve cam sanayi çok gelişmiştir. Bilhassa camii, medrese, kervansaray gibi abidelerde bulunan çiniler, her biri birer şaheser sıfatıyla adlandırılabilir. Konumuz itibariyle cam ve çini sanayiinin sanatsal değerinden ziyade üretim merkezlerinden bahsedilecektir.

İran'da kalan en eski çini 1058'de Selçuklular zamanında yapılmış olan Damgan camiisinin minaresindeki kitabe çinileridir. İran'da diğer çini teknikleri'de hep Selçuklular idaresinde kaldıkları zamanlarda gelişme kaydetmiştir. Anadolu Selçukluları çini sanatının tekniklerini Büyük Selçuklulardan almışlar ve bu sanata yeni bir teknik ilave ederek farklı bir boyut kazandırmışlardır⁴.

Selçukluların hakimiyeti esnasında Şam bölgesinde cam ve çinicilik ilerlemiş, bölgede cam süslemeciliğinde de özel bir model geliştirilmişti. Bu

1. F. Sümer, "Madenler", s. 163-164.

2. M.Akdağ, aynı eser, s. 2.

3. M.Akdağ, aynı eser, s. 20.

4. O.Aslanapa, *Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı*, İstanbul 1965, s. 12-13.

bölge cam üzerine altın ve renklerle nakış yapmak hususunda büyük bir ilerleme kaydetmişti. Mine kaplamalı renkli camlar pek çok ülkeye ihrac ediliyordu. Bağdat'ta ise bu devirde 4000 adet cam, 30.000 adet çini ve tuğla imalathanesi bulunuyordu. Bağdat'ta ayrıca İran'dan alınan ve büyük ölçüde geliştirilen kuyumculuk sanatı da ilerlemiş, diğer memleketlerde şöhret kazanmıştır. Bağdat'lı kuyumcular cam üzerine mücevherat işliyorlar, yine cam üzerine kabartmalı yazı yazıyorlardı. Özellikle hükümdarlar için yapılan kadehler görenleri büyüleyecek kadar güzel idi. Bardaklar ve sürahiler üzerine doğa manzaraları canlandıran güzel resimler çiziyorlardı. Uçan kuşları, kuşları kovalayan kartalları ve onların pençelerinden kurtulmaya çalışan kuşları sergileyen görüntüler hemen göze çarpıyordu¹.

Şam Atabegi Tog Tegin zamanında Dimaşk'ta iki adet demir, bir adet cam eritme fırını (Mesbekü'l-Züccâc) bulunmakta idi².

Selçukluların ürettikleri ihrac malları arasında Şam'da üretilen mamuller önemli yer tutmaktadır. Türk madeni eşya işçiliği özellikle İtalya'da öyle yerleşmişti ki, İtalya mamûllerini, Türk mamûllerden ayırmak mümkün olmuyordu. Şam'ın cam mamûlâtı, Antalya züccaciyesi Harran kuyumculuk ürünleri uzun zaman şöhretini muhafaza etmişti³.

Selçuklu abidelerinde gördüğümüz çiniler kâşihanelerde yapılmakta idi⁴.

Musul atabeyleri ülkelerinde endüstrinin gelişmesi için cam ve demir üretme fırınları açmışlardı⁵.

Bilindiği gibi Anadolu'da üretilen mamûlâtta sadece müslüman Türk köylüsünün değil, aynı zamanda hıristiyan halk ile diğer bölgelerden gelen usta ve üreticilerin de emekleri vardır.

1. H.İ.Hasan, aynı eser, s. 61.

2. C.Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 189.

3. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 437.

4. O.Turan, aynı eser, s. 364.

5. C.Alptekin, "Musul Atabegliği", *DGBİT*, c.7, (1988)s. 578.

Anadolu Selçuklu çiniciliğinin temelini Büyük Selçuklulara dayandığını daha önce belirtmiştik. Fakat XIII. yüzyılda bu çinilerin Anadolu'da yapıldıkları ve adları günümüze ulaşan üç çini ustasından birinin İran'lı, birinin Musul'lu ve birinin de bir ihtimal Grek olması çiniciliğin çok çeşitli kimselerce yapılmakta olduğunu gösterir¹.

Konya ve Sivas gibi şehirlerde inşa edilen muhteşem abideler ile beraber Selçuklular zamanında çinicilik ve dokumacılık sanatı yüksek bir dereceye ulaşmıştır².

G- Boya ve Sabun Üretimi

Konya, Sivas ve Kırşehir gibi Anadolu şehirlerinde boyahâne, cenderhâne, kârhâne ve sabunhâneler gibi yerlerde kumaşlar boyanıyor veya boya imal ediliyordu. Halk evlerini aydınlatmak için kullandığı nebati yağlar bezirhânelerde çıkarılıyor, sabun imalatı da buralarda yapılıyordu. Zenginler ise evlerini daha lüks madde olan bal mumu ile aydınlatıyordu. Dokuma ürünlerinin boyanmasında kullanılan birçok bitkiler de Anadolu'dan ihrac edilmekte idi³.

Dokuma mamûllerinin boyanmasında kullanılan en önemli maddelerinden biri şaptır. Yukarıda bahsedildiği gibi Anadolu'da bol miktarda şap çıkarılıyordu. Fakat şap sadece batı Anadolu'da kullanılıyor, ihtiyaç fazlası ise ihrac ediliyordu. Çünkü doğuda daha ziyade nebati (kök boyaları) boyalar kullanılıyordu.

H- Deri Üretimi

Türkler tarih boyunca hayvancılıkla uğraşmışlar, çok miktarda hayvan yetiştirmişlerdir. Özellikle göçebe ve yarı göçebe hayatı yaşadıkları dönemde temel geçim kaynakları hayvancılık idi. Bu sebeple

1. C. Cahen, aynı eser, s. 166.

2. L.Rasonyi, *Türk Devletlerinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, çev.: Ş.K. Seferoğlu-A.Müderrişoğlu, Ankara 1983, s. 96.

3. Ö.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 364.

yetiştirdikleri hayvanların derilerinden faydalandıkları muhakkaktır. Derinin kullanım alanları hakkında bilgimiz olmasına karşılık, işleniş şekli yönünden kaynaklarda pek bilgiye rastlanmamaktadır. Derinin giyimden hayvan koşum takımlarına, ayakkabıdan paraya kadar kullanım alanları vardır.

Dericilik Türklerin eskiden beri ustalaştıkları bir sanat dalıdır. Eski Türk şehirlerinde birçok derici vardı. Hatta efsanevi devirde Sayram şehrinde on bin etükçü (ayakkabıcı) olduğundan sözedilir¹.

İdrisî, Kirman ile ilgili bilgi verirken Zerend bölgesinde yapılan kolanlar ve kayışların çok meşhur olduğunu, bunların Irak ile Mısır'a kadar ihrac edildiğini bildirmektedir².

Selçuklular Irak bölgesine girdikleri devirde özellikle yaşayış tarzlarına uygun olan kuzey bölgelerine yerleşmişlerdi. Kuzey Irak coğrafi bakımdan dağlık ve yaylalık bir yapıya sahip olduğundan hayvancılığa daha elverişli idi. Bu sayede deri üretimi kuzey Irak'ta büyük gelişme göstermiştir³.

Türklerin Şam'a yerleşmelerinden sonra Melik Dukak ve Tog Tegin devirlerinden itibaren şehir civarında bilhassa deri imalathanelerinin kurulduğu görülmektedir. İbn Âsâkir "medbağa" denilen deri işleme atölyelerinin Barada suyu ve onun kolu üzerinde bulunduğunu bildirmektedir⁴.

Anadolu dericiliğinin merkezi Kastamonu ve Diyarbakır idi⁵. Anadolu'dan gerek ham deri, gerekse mamûl deri maddeleri ihrac ediliyordu. Bunlar arasında özellikle Kastamonu marokenleri çok meşhur idi. Diğer taraftan deri kürkleri memlekete kuzey Türklerinden gelmekte idi⁶.

1. T.Baykara, aynı eser, s. 114, dip. nr. 196.

2. E.Merçil, *Kirmân selçukluları*, s. 195.

3. C.Alptekin, "Irak Selçukluları", s. 337.

4. C.Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 189.

5. N.Sevinç, aynı eser, s. 36.

6. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 365.

Deri üretimini Türkmenler ile beraber hıristiyan halk da yapıyordu. Anadolu'da halkın deriyi çok güzel işlemesine karşılık, işleme şekli hakkında malumatımız son derece sınırlıdır.

İ- Silah Üretimi

Asker bir millet olan Türkler'in tarih boyunca ihtiyaç duydukları askeri araç ve gereçlerinin çoğunu memleketlerinde ürettikleri muhakkaktır. Bu konuyla ilgili üretim merkezlerini belirlemek güçtür. Çünkü memleketin her tarafında silahlar ve askeri araç gereçler yapılmakta idi. Fakat üretilen malzemelerin kalitesi bakımından diğer bölgelerden ayrılan bazı şehirler vardır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Şaş (Taşkent), Harizm ve Şam'da yapılan yaylar ve kılıçların diğer bölgelerde üretilenlerden daha üstün oldukları kabul edilmektedir¹.

Anadolu Selçuklularında ise Germiyan bölgesi ve Sivas'ta diğer bölgelere nazaran daha fazla silah üretiliyordu. Germiyan bölgesinde çelikten süslü harp silahları imal ediliyordu².

Türkler muhasara aletleri de kullanmışlardır. Muhasara aleti ve yangın vasıtası olarak kullandıkları neffâtelerin neftlerini ve katranı Erzurum'dan ve Arap coğrafyacılarının "yanar göller" dediği Antalya'nın kuzeyinden temin ediyorlardı. XII. asrın sonlarında Sivas'ta harp makinaları üretiliyordu. Aydın oğullarının savaşlarında kullandıkları bilinen tüfekler zemberekle yağmur gibi mermi atıyor ve çat çat sesler çıkarıyordu ki, bunlar günümüzde kullanılan makinalı tüfeklerin ilkel şekli idi³.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Semerkant'ta da silah sanayiinin kurulduğu bilinmektedir⁴.

Selçuklular savaş ganimeti olarak ele geçirdikleri tulga, zırh, kalkan ve kılıç gibi askeri malzemeleri de kullanmışlardır.

1. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 365.

2. O.Turan, aynı yer; N.Sevinç, aynı eser, s. 37.

3. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 166.

4. O.Turan, aynı eser, s. 467.

J- Kâğıt Üretimi

Türkler'in çok eski zamanlardan beri kâğıt imaliyle uğraştıkları bilinmektedir. Çin'de üretilen ipek kâğıtlar pahalıya mal olduğundan lüks bir tüketim maddesi olarak kullanılıyordu. Türkler'in pamuk ve paçavradan kâğıt imal etmeleri üzerine kâğıt ucuzlamış ve kullanım alanı genişlediğinden kültürün umumileşmesine büyük katkıları olmuştur. Araplar Orta Asya'ya geldikleri zaman burada kâğıt üretimi ile karşılaşmışlardır. Semerkant'ta kâğıt üretiminin başlaması ile ilgili iki rivayet bulunmaktadır. İlki kaynakların umumiyetle birleştiği hususa göre, Araplar geldiği zaman Semerkant'ta kâğıt sanayisini buldukları ve Çin istilasını sırasında bu sanayinin kurulduğunu bildirirler. İkincisi ise, VIII. asırda Uygur bölgesine giden Arap seyyahı Tamim b. Bahr'ın verdiği bilgilerdir. Ona göre Semerkant valisi Halife Mehdi zamanında (775-785) Uygurlar mağlup edilmiş, esirler Semerkant'a getirilmiş ve onlar vasıtasıyla burada kâğıt sanayii kurulmuştur¹.

İbn Havkal, Kitâbu Sûret el Ârz adlı eserinde Maveraünnehr bölgesi hakkında bilgi verirken (X. yüzyıl) bu bölgede üretilen kâğıtların bolluk ve güzellik yönünden emsalsiz olduğunu bildirir².

Kâğıt imalatı Türkler vasıtası ile diğer islâm memleketlerine yayılmıştır. XI.yüzyılda Şam Trablus'una da intikal etmekle beraber XII. yüzyılda Ebu Hamid Endülüsi, XIII. asırda da Zekeriya Kazvînî hala Semerkant kâğıdının Mısır kâğıdından, Mısır kâğıdının da Magrib kâğıdından üstün olduğunu bildirirler. Bu durum Türkistan ve çevresindeki kâğıtçılığın birkaç asırlık tecrübe ve gelişmesinin ürünü idi³.

XII. yüzyılda Suriye'nin kâğıt imalatında çok büyük bir gelişme kaydettiği bilinmektedir. Dimaşk Atabegliği zamanında burada iki kâğıt imalathanesinin bulunduğunu yazan N. Elisseef, kâğıt yapımı için buğday samanının kullanıldığını bildirmektedir. Bu imalathaneler şehir dışında ve Barada suyu kenarında bulunmaktaydı⁴.

1. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 436.

2. R.Şeşen, aynı eser, s. 208.

3. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s.436.

4. C.Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 189.

Bağdat'ta da kâğıt üretimi çok gelişmiş idi. Bağdadî ve Mansurî kâğıtlar burada imal edilmiş ve her tarafta çok meşhur olmuş idi. Moğol istilasından sonra Semerkant kağıtçılığı yerine Azerbaycan'da kağıt sanayii kurulmuş, üretim yapılan kasabaya da Kâğıt-Künân (kağıt yapan) adı verilmişti. Burada yapılan kağıtlar da çok kaliteli idi¹.

K- Şeker Üretimi

Selçuklular zamanında şeker üretimi yapılmakla beraber, memleketin ihtiyacını karşılayıp karşılamadığı hakkında kesin bir delile sahip değiliz.

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Selçuklular zamanında Kirman vilayetinin Mekrân bölgesinde Efdaleddin Kirmanî'ye göre bol miktarda şeker üretilmekteydi. İdrisî'ye göre ise, Magûn ve Veleşgirt bölgesinde şeker kamışı ziraatı yapılmakta ve bol miktarda şeker elde edilmekte idi².

Anadolu'ya şeker Mısır, Şam ve Iraktan geliyor, zenginler tarafından tüketiliyordu. Halk ise şekerini bal pekmez ve meyvelerden alıyordu. Bununla beraber Pegolotti Antalya'dan ihrac edilen maddeler arasında şekerin de bulunduğunu bildirmektedir. İbn Bibî'de Alaiyye düzlüğünde bir şekerhane olduğunu ve Alaaddin Keykubat tarafından yaptırıldığını kaydetmektedir. Burada şeker üretiminin yapılabilmesi, bölgede şeker kamışı üretiminin gerçekleştirilmesine veya ithal edilmesine bağlıydı³.

L- Balıkçılık

İbn Havkal Van Gölü hakkında bilgi verirken gölde yaşayan balıklardan bahsetmiştir. Ona göre bu gölden et-Tarrîh veya et-Tırrîh adı verilen bir karış büyüklüğünde balık tutulur ve tuzlanarak Musul, Irak ve

1. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s.436-437.

2. E.Merçil, *Kirmân Selçukluları*, ss. 193-195.

3. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s.365; N.Sevinç, aynı eser, s. 37.

kuzey Suriye bölgelerine gönderilirdi. İbnü'l-Kelbi'ye göre, Van gölünde on ay balık, kurbağa ve yengeç görülmemektedir. Zekeriya el-Kazvînî gölde balıkların kalan iki ay içerisinde elle tutulabilecek derecede çok olduğunu ve Hindistan dahil olmak üzere her tarafa ihrac edildiğini yazar. Yakut'ta bu balığın Belh'te satıldığını gördüğünü bildirmektedir¹.

IV- Selçuklular Zamanında Çarşı-Pazar ve Ticaret

A- Çarşı ve Pazarlar

Ortaçağda çarşı ve pazarlar belirli plana göre kurulmakta idi. Her meslek erbabı kendi guruplarını oluşturarak belirli yerde toplanıyorlardı. Bu çarşı ve pazarlarda hayatın bütün ihtiyaçlarını karşılamaya kâfi gelecek kadar çeşitli meslekler ve meslek erbabının ürettikleri mallar ile hizmetler bulunmaktadır. Biz burada önemli merkezlerin çarşı ve pazarlarından bahsetmekle yetineceğiz.

Anadolu Selçuklu Devletinin idare merkezi olan Konya'da tespit edilebilen meslek erbabı şunlardır; Aşçı attar (iğne iplik satan), bakırcı, bakkal, bânî (inşaatçı) berber, bezzaz (manifaturacı), boyacı, canbaz, cendereci, debbağ (derici), dellak, demirci, dokumacı, dülger (marangoz) ekmekçi, hallaç (yorgancı), helvacı, kâğıtçı, kasap, kuyumcu, mimar, nakkaş, nalbant, nâtur (bahçıvan, örücü, saka, saraç (at takımları yapan kimse) tacir, terzi ve yazmacı idi. Bu mesleklere çömlekçi, destici, halıcı, hattat, hoşafçı, keçeci, meyhaneci, mezartaşçı, oymacı, tespihçi ve tuzcuları da ekleyebiliriz².

Çarşı ve pazarlar ise şunlardır: Koyun pazarı, at pazarı, attarlar çarşısı, hasaplar çarşısı, buğday pazarı, külâhçılar, oduncular, pamukçular, pazarı vb.³

Ortaçağ Türkiye'sinin ticaret merkezi olan Sivas'ta da her ticaret ve sanat erbabı kendilerine mahsus çarşılarda oturarak çalışıyorlardı. Burada

1. F.Sümer, Doğu Anadolu Türk Beylikleri, s. 51.

2. T.Baykara, aynı eser, ss. 59-60.

3. T.Baykara, aynı eser, s. 58.

sarraf, kuyumcu, kürkçü gibi kıymetli eşyalar satan bazı tüccarlar daha emin yerler olan büyük hanlarda otururlar, orada ticaret yaparlardı. Bununla beraber Sahtiyan Hanı, Bezzazlar Hanı adını alan hanlarda bulunmakta idi. Bu hanların bir kısmı ayrı bir çarşı gibi olup içinde birçok dükkanlar vardı. Sahip Ata'nın bir hanında dokuz dükkan ile ailelerinin oturabileceği bir takım daireler bulunduğu vakfiyesinde kayıtlıdır¹.

Şam'da da kumaşçılar, kürkçüler ve tahıl pazarlarından başka birçok çarşılar bulunmakta idi. Dâru'l-Bittih adı verilen ve resmi bir binanın etrafında bulunan birinci pazar ile Umm Hakîm sokağının çevresinde kurulan ikinci pazar Şam'ın en önemli pazarları idi. Darû'l-Bittih'in yanında Sûku'l-Fâtîha (meyveciler), Sûku'l-Cubn (peynirciler) sokakları bulunuyordu. Dâru'l-Bittih'in batısında tahıl pazarlarının bitişiğinde sarraflar çarşısı yer almaktaydı. Sarraflar çarşısının bitiminden sonra taze hurma satıcıları (Rattâbîn) bulunuyordu. Umm Hakim sokağında bulunan pazarda ise soğancılar meydanı (Rahbatü'l-Basal) vardı. Her iki pazarda satılan mallar Şam çevresinden ve özellikle Gûta'dan gelmekte idi. Bu pazarlara Halep'ten de mal geldiği bilinmektedir².

Bağdat'ta da bu gibi pazarların bulunduğu bilinmektedir. 558/1162-1163 yılında Derb-i Ferâşâ kapısından boyacılar caddesine kadar uzanan sahanın her iki tarafında yangın çıkmıştır³.

Üretimle uğraşan esnaf ve sanatkârı iki grupta toplayabiliriz.

a) Hammaddeyi yarı mamûl haline getirenler. Meselâ; cevherden demir veya bakır, deriden tabaklanmış deri yapmak gibi. Fakat bu tür işler genellikle şehrin dışında yapılmaktaydı.

b) Gerek ham fakat daha çok yarı işlenmiş ürünlerden kullanılabilir mal üretenler.

Üreticiler mallarını bir kaç şekilde pazarlıyorlardı:

1. O.Turan, "Sivas Şehri", s. 451.

2. C.Alptekin, Dimaşk Atabegliği, ss. 187-188.

3. İbnü'l-Esîr, aynı eser, s. 242.

Birinci gurup kendi ürettikleri malları satardı. Bu tip pazarlamada üretici ürettiği ürünleri doğrudan doğruya pazara götürerek tüketiciye pazarlıyordu. Bazı ürünler ise pazar pazar dolaştırılarak satılırdı.

İkinci gurup üretici ise, ürettikleri ürünleri üretim yerinde tüccarlara verirlerdi. Tüccarlar da malı dükkanlarına getirerek burada satışa çıkarırlardı.

Genellikle ortaçağ şehirlerinde pazarlar, şehir kapılarının hemen yanında kurulurdu. Böylece hem dışarıdan gelenler, hemde şehir sakinleri kolaylıkla buluşuyorlardı¹.

Selçuklular zamanında milletlerarası özellik taşıyan büyük pazarların bulunduğu bilinmektedir. Bu pazarlarda memleketin her tarafından gelen tüccarlar ile beraber diğer memleketlerden gelen tacirler de alışveriş yapıyorlardı. Özellikle Anadolu Selçuklu sultanlarının uyguladığı politika sebebiyle ticaret hacmi artmış ve ticaret yollarının kesiştiği noktalarda bulunan şehirler de son derece gelişme kaydetmiştir. Milletlerarası ticaret ve mübadelenin gelişmesi Anadolu'da bir takım milletlerarası pazarların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bahsi geçen pazarlar şehirlerin uzağında kurulduğu için yaban, yabanlu pazarı adını alıyorlardı. Kayseri-Elbistan arasında olan ve Anadolu, Suriye ile Irak arasında işleyen kervan yolu üzerinde bulunan Yabanlu Pazarı çok meşhur idi. Karahisar ovasında kurulan Yabanlu Pazarı'na her yerden tüccarlar gelip mallarını birbirlerine satıyorlardı. Cereyan eden büyük ticarî faaliyetler ve kalabalık sebebiyle pazarların etrafında hanlar ve dükkânlar açılarak bu pazar yerleri şehir haline geliyorlardı. Mardin'in güneyinde Koçhisar (Dunaysar Kızıltepe) böyle bir pazar olarak gelişmiş ve şehir haline gelmiştir. Kırşehir-Kayseri yolu üzerinde bulunan Ziyaret Pazarı da bu şekilde gelişerek kasaba haline gelmiştir. Diğer önemli pazarlar ise şunlardır:

a) Ilgın'da Yılgun Pazarı.

b) Amasya ile Tokat arasında Azine Pazarı.

¹. T.Baykara, aynı eser, s. 52-55.

c) Germiyan'da Alemuddin Pazarı.

Kuzey Irak, kuzey Suriye ve Anadolu'da çok miktarda göçebe Türkmenler yaşıyorlardı. Hayvanlarını satmak için pazarlara iniyorlar ve ihtiyaç duydukları malları alıyorlardı. Şehirlerin kapılarında kurulan pazarlara bu sebeple Türkmen Pazarları adı verilirdi. Kırşehir Halep ve Musul'da meşhur Türkmen pazarları vardı¹.

B- Ticaret

Türkler eski çağlardan beri ticaretle uğraşmış olmalarına karşılık, kaynakların verdiği bilgiler kifayetsiz olduğundan yaptıkları ticaretin boyutları hakkında net bir bilgiye sahip değiliz. Göçebe ve yarı göçebe hayatı yaşayan milletlerin iktisadi gücü hayvan ve hayvansal ürünlere dayanmaktaydı.

İlk Türk devletleride komşu milletlere umumiyetle başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvanî gıdalar satarlar, karşılığında giyim eşyası ve hububat alırlardı. Fakat Ziya Gökalp, Çin kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilere göre; Türkler'in göçebe olmalarına karşılık her birinin birer parça topraklarının bulunduğunu kaydetmektedir. Çünkü ekmek yapmak için buğdaya, hayvanlara yem olmak üzere arpa ile mısıra, kımızca katarak "trason" adlı bir tür içki yapmak için de darıya muhtaçtılar. Yemişleri de çok sevdiklerinden , asma, erik, elma, dut fidanları yetiştiriyorlardı². Buna karşılık ilk Türk devletleri dışarıdan hububat aldıklarına göre ürettikleri ürünler herhalde yeterli değildi.

X. asırda ticaret yolları üzerinde kurulduğunu bildiğimiz Karacuk, Sütken, Altuntepe, Yengikent, Cuytepe, Sayram, Cend gibi Oğuz şehirlerinde kesif bir ticaret yapılıyordu³.

1. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s.367-368.

2. İ.Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987, s. 113; Z.Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. Yalçın Toker, İstanbul 1989, s. 292-293.

3. İ.Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*. İstanbul 1986. s. 312.

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurulduğu Horasan bölgesinde bulunan Nişapur, Serahs, Tûs, Merv ve Belh gibi büyük yerleşim merkezleri ortaçağ dünya ticaretinin önemli merkezlerindendi. Yakındoğu'dan Orta Asya'ya ve Uzakdoğu'ya, Volga üzerinden batıya ve İskandinavya'ya uzanan ana ticaret yolları Horasan'dan geçiyordu. Horasan'ın baş şehri olan Nişapur çeşitli yerlerden gelen bu yolların kavşak yerinde bulunuyordu. Doğu-batı, kuzey-güney ürünlerini taşıyan kervanların konakladıkları başlıca merkezlerden biri Nişapur idi. Bu durum bölgeye canlı bir ticaret ve ekonomik refah sağlıyordu. Selçuklular zamanında ticaret yollarının devamlı kontrol altında tutulması ve güvenliğin sağlanması sonucu Hindistan ile Avrupa arasında kalan bölgede mevcut olan ticari faaliyetler daha da artmış, bu durum Selçuklu devletlerinin ekonomik gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır¹.

Nehir ticareti de yapıldığı bilinmektedir. Sırderya ve Amu-derya gibi büyük nehirler ile beraber Barmış nehri ile kanallarda da gemicilik ve nakliyat yapılıyordu. Türkistan bir yandan doğudaki müslüman olmayan Türklerle Hazar ve Bulgarlar'la, bir yandan da islâm dünyası ile yapılan ticaretin yolları üzerinde bulunuyordu. Bu yollarda her konak yerinde bir kervansaray mevcut idi².

Selçukluların hâkimiyet bölgesinde bulunan Kirman, Farstan, Sistan, Horasan ve Hindistan'a giden yollar ile denizden kuzey-doğu İran'a giden ticaret ve hac yolu üzerinde bulunmaktadır. Kirman'ın ikinci büyük şehri Ciruft, Horasan ve Sistan için önemli bir pazar ve ticaret merkezi idi. Ayrıca Tiz ve Hürmüz limanlarının da önemli bir ticaret limanı olduğu bilinmektedir. Tiz limanı Hind, Sind, Habeş, Mısır, Umman, Bahreyn ve Arap memleketlerinden gelen tüccarların, Hürmüz ise daha çok Irak'tan gelen tüccar ve gemicilerin uğradıkları ticaret limanları idi³.

Selçuklular zamanında Suriye'de özellikle Nureddin Mahmud zamanında (1146-1174) en önemli ticaret merkezi Şam idi⁴. Şam Suriye

1. T.Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, Ankara 1990, c.1. ss. 97-98.

2. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s.468

3. T.Atan, aynı eser, s. 98; J.H. Kramers, "Kirman", *IA*, c.6. s. 116.

4. C.Alptekin, "Musul Atabegliği", s. 578.

içinden geçen kuzey-güney yolu üzerindedir. Şam'dan geçen ticaret yolları sayesinde şehrin ticaret ve sanayisi son derece gelişmiştir¹.

Özellikle haçlı seferlerinden sonra doğu ticareti çok artmıştır. Bilindiği gibi haçlı seferlerinin nedenlerinden biri doğudaki zengin pazarlar ile ticarî ilişkiler kurarak kârlı bir iş yapmak idi. Nitekim seferler esnasında doğu pazarlarıyla iş yapmak isteyen tüccarların da bulunduğu bilinmektedir. Antakya'nın 1098 de Selçukluların elinden geri alınmasından hemen sonra Cenevizli tüccarlar şehre gelerek buranın ticaretini ele geçirmek istemişler ve bir pazar yeri, bir kilise ve otuz ev tahsis edilen imtiyaz elde etmişlerdir. Haçlı seferlerinden sonra batılı tüccarlar bilhassa Suriye'ye yerleşmişlerdi. Çünkü Uzakdoğu ve Orta Asya'dan her çeşit mal Suriye'ye getiriliyor ve batılı tüccarlara pazarlanıyordu. Bu sebeple Şam ve Halep büyük bir ticaret merkezi haline gelmişti. Halep ile Şam kervan yolları ile birbirine bağlı idi. Bu ticari ilişkiler sebebiyle XII. yüzyıldan itibaren Suriye'de gümrük tarifeleri de kullanılıyordu².

Selçuklu sultanı Melikşah Antakya seferi esnasında (479/1086-1087) uğradığı bütün şehirlerde ticari faaliyetleri kısıtlayan gümrük ve ticaret vergilerini kaldırdı³. İbnü'l-Esîr de bu sene Irak'ta tüccarlardan alınan vergi (müküs) ile transit geçiş (ictiyazat) vergisini kaldırdığını ifade etmektedir⁴.

Selçuklu İmparatorluğu zamanında tüccarlar kendi sermayeleri nispetinde ticaret yapıyorlardı. Edindiğimiz bilgilere göre, Tuğrul Bey'e borç para veren Huseyin Selmasî adlı bir tüccar, Bağdat'ta 10000 dinarlık zeytinyağını 20000 dinara satarak yüzde yüz kâr elde etmişti. Diğer taraftan çok az sermayeleri olan üç tüccar ortaya 13-17,20 dirhem koyarak 10 dirhem kâr sağlayabiliyorlardı. Aynı şekilde üç kişi 12 dirheme satın aldıkları elbiseyi 19 dirheme satarak %58 kâr edebiliyorlardı⁵.

1. C.Alptekin, "Dimaşk Atabegliği, s. 185.

2. T.Atan, aynı eser, s. 99-100.

3. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s.207.

4. İbnü'l-Esîr, aynı eser, c. 10, s. 144.

5. M.A.Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 120.

Selçuklular daha XI. yüzyılda Anadolu sahilleri ile ticari ilişkiye girmişlerdi. Türkler Anadolu'ya geldikten sonra Akdeniz ticareti büyük bir gelişme kaydetmiştir. Müslüman ve hıristiyan milletleri arasında doğu-batı, batı-doğu yönünde yapılan büyük mal değişim faaliyetleri Anadolu'yu uluslararası ticaretin içine itmiştir. Fakat XII. yüzyılın sonlarına kadar Anadolu geniş çapta ticaret yapılmasına müsait değildi. Selçuklularla batılı tüccarlar arasındaki ticari ilişki XII. yüzyılın sonlarından itibaren yoğunluk kazanmaya başlamıştı¹.

Selçuklular zamanında Anadolu'da artan ticari faaliyetlerin en önemli sebebi hiç şüphesiz ki sultanların uyguladıkları ticari siyasetin mahsulü idi. Özellikle II. Kılıçarslan, I. Giyaseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alaaddin Keykûbad gibi devrin büyük ve geniş görüşlü sultanlarının ticarete önem vermeleri ile ticari faaliyetleri arttırmak için çeşitli koruyucu ve teşvik edici tedbirleri almalarından kaynaklanmaktadır. Onlar fetihlerini, ticaret yollarını emniyet altında bulundurmak, iktisadi gayelerini ön plâna almak için yapmışlardır².

İlk olarak II. Kılıçarslan zamanında Türkiye'de dış ticaretin başlaması için uygun şartlar hazırlanmıştı. II. Kılıçarslan Aksaray şehrine tüccarlar getirip yerleştirmişti. Aynı dönemde Antalya, Konya, Aksaray ve Kayseri kervan yolları işletmeye açılmış ve bu yollar üzerinde kervansaraylar yapılmıştı. Ancak Selçukluların ticarete büyük bir gelişme göstermeleri 1207'de Antalya'nın fethi ve Akdeniz'e inmeleri ile başlar³.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin dışa açılan ikinci kapısı Sinop olmuştur. İzzeddin Keykâvus (1211-1220) babası Giyaseddin Keyhüsrev'in ticari siyasetini takip ederek Kıbrıs kralı ile ticaret anlaşmasını yeniledikten sonra kuzey ticaretini emniyet altına almak için Sinop'u fethetmiştir⁴.

Sultan Alaaddin Keykûbad (1220-1237) 1223'de Alanya ve sadece ticaretin himayesi maksadıyla 1221'de Kırım'daki Suğdak'ı fethetmiştir. Bu

1. T. Atan, aynı eser, s. 99-100.

2. O. Turan, "Selçuk Kervansarayları", *Bellekten*, c. 10, sy. 39, (1946), s. 473.

3. T. Atan, aynı eser, s. 100.

4. H. D. Yıldız, "Anadolu Selçuklu Devleti" Ankara 1976, s. 835-836.

durum kuzey ticaretine verilen önemi göstermektedir. Fetihden sonra Halep'ten Elbistan-Kayseri yoluyla Sivas'a gelen ticaret kervanları oradan Sinop ve Samsun limanları vasıtasıyla deniz yolundan Kırım'a geçerek, buralara Türk sanayisinin mahsullerini götürmeye başlamışlardı. 1. Keykâvus ile 1. Keykubad Cenevizlilerle ticaret anlaşmaları imzalayarak memleketin mahsûllerini harice çıkarmaya zemin hazırlamışlardı¹.

Alaaddin Keykubad'ın elçisi ile Venedik dukası adına Jacobus Teopula arasında 1220 yılında imzalanan ticaret anlaşmasına göre, Venedikli tacirler sultanın memleketinde serbestçe ticaret yapabilecek ve onlardan % 2'den fazla gümrük vergisi alınmayacaktı. Altın, gümüş, mücevherat ve zahirenin vergiden muaf olduğunu emreder ki, beylikler döneminde de bu siyaset geçerli olup, kıymetli madenlerin dışarı çıkarılmasına müsaade olunmuyordu².

Kıbrıs Kralı 1. Henri'de (1218-1253) Marsilyalılara ve diğer Provençe halklarına memleketlerinde serbest ticarete bulunmalarına dair verdiği 1236 tarihli imtiyaz vesikasında Anadolu'dan veya başka bir yerden mal getirip Kıbrıs adasında sattıkları takdirde % 1 vergi ödeyeceklerdi³.

Kıbrıs ile Konya sultanlığı arasında transit ticaret yapan Provençeliler adaya başlıca şap, yün, deri, ham ipek ve ipekli mensucat götürüyorlardı. Rubrouck 1255'te Karakurum'dan gelirken Konya'da Suriye'den gelmiş bir Cenevizli ile bir Venedikliye rastlamıştı ki, bunlar Anadolu'dan şap ihracını tekellerine almışlar ve fiatları istedikleri gibi tanzim ediyorlardı⁴.

Anadolu'da ticaretin gelişmesinin en önemli sebeplerinden biri de sultanların uyguladıkları korumacılık politikası idi.

Türkiye Selçuklu Sultanları XIII. asırda henüz karşılıklı hukiki bir anlaşma haline gelmemekle beraber karada eşkiyaların hücumu

1. A.Z.V. Togan, aynı eser, s. 203; T.Atan, aynı eser, s. 100; N.Sevinç, aynı eser, s. 39.

2. O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 395.

3. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988, s. 117-118.

4. M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1986, s. 105-106.

denizlerde korsanların tecavüzüne uğrayan ecnebî tüccarların mallarını devlet hazinesinden tazmin etmekte ve böylece ilk sigortacılık müessesesi kurulmaktaydı¹.

XIII. yüzyılda Selçuklular ihracat ile ithalat için en çok Bizans, Memlûklüler ve diğer müslüman memleketler ile ticari ilişkiye girmişlerdi. Hatta İstanbul ve Bizans'ın diğer şehirlerinde Türk Kolonileride mevcut idi. Bizans halkı ile Türk halkı gerek Bizans şehirlerinde, gerekse Anadolu'daki uç pazarlarında alış-veriş yapıyorlar, sanayi ve gıda maddeleri itibarıyla birbirlerini tamamlıyorlardı².

Bizans'tan sonra Anadolu Selçuklularının en çok ticari münasebet kurdukları yer Arap memleketleri idi. Ünlü seyyah İbn Batuta Anadolu'nun her tarafında Mısır, Suriye ve Irak'tan gelen tüccarlara rastladığını bildirmektedir. Haçlı düşmanlığı dolayısıyla Papa'nın Mısır'a uyguladığı ticari ablukada herhalde Anadolu'nun çıkarına olmuştur³. Papa'nın emirnamesine göre, Mısır'ın Avrupa'dan tedarik ettiği demir ve kereste satışı durdurulmalı, ordusu için şimalden köle tedarik ve nakline mani olunmalı, Hindistan'dan gelip Mısır'ın İskenderiye limanından Avrupa'ya nakledilen malların gümrük vergilerinden mahrum bırakılmalı ve böylece Mısır ekonomisi çökertilmeliydi. Bu emirlere rağmen İtalyan gemiciler Mısır'a kaçak mal götürüyorlardı. Uygulanan bu abluka nedeniyle, ticaret yolları güneyden kuzeye kaymış, Küçük Ermenistan, Sivas-Tebriz yolunu canlandırmış, Karadeniz limanlarının önemini artmıştı. Çünkü Trabzon limanı, Tebriz'den gelen ticari emtiayı yükleyip boşaltmaya müsaitti. Selçukluların lehine olan bu durum Anadolu'da ticari faaliyetlerin canlanmasına neden olmuştur. Ayrıca bu sıralarda Anadolu ticaret yollarının emniyet mükemmelliği, kervanların bu güzergâhı kullanmaları için teşvik edici bir unsur olduğu muhakkaktır⁴.

1. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 431; İ.Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972, s. 154.

2. M.Akdağ, aynı eser, s. 22.

3. M.Akdağ, aynı yer.

4. M.Akdağ, aynı eser, s. 364.

İbn Batuta güneydeki dağlardan elde edilen kerestenin Antalya ve Makrî körfezinden Mısır'a ihrac edildiğini, İbn Said'de Kastamonu'dan sağlanan kerestenin Sinop tersanelerinde kullanıldığını bildirir¹.

Mısır ordusu için gerekli olan kuzey esirlerini Selçuklu toprakları üzerinden nakletmiştir. Mısırlı köle tüccarları, Anadolu'dan ve Karadeniz'in kuzeyinden sağladıkları müslüman ve hıristiyan köleler ile cariyeleri Mısır'a Antalya'dan gönderiyorlardı².

Selçuklular ikinci derece ticareti yakın komşuları olan Gürcistan, Trabzon Rum İmparatorluğu, Karadeniz sahillerindeki Ceneviz kolonileri, Rusya ve İran ile yapıyordu. Selçuklular Avrupa ile yapılan ticaretin önemli kısmını Alanya, Antalya, ve Yumurtalık limanlarından gerçekleştiriyordu³.

Akdeniz sahilinde Alanya önemli bir ticaret merkezi idi. Antalya ise bölgenin en hareketli ticaret merkezi özelliğini taşıyordu⁴.

Türk sanayi ürünlerinin dünya pazarlarında aranan mallar olması, dünyanın her tarafından tüccarların Anadolu'ya akın etmelerine, hatta birer koloni kurmalarına sebep olmuştu. Antalya'ya gelen kervanlar Konya ve Kayseri'ye uğrayarak Sivas'a varıyor, oradan Erzincan-Erzurum yolu ile Tebriz'e gidiyorlardı. Ortaçağın en büyük ticaret ve sanayi merkezlerinden biri olan Sivas, bir çok milletlere mensup tüccarların yerleşerek oradan her tarafa kervanlar gönderdikleri bilinmektedir. Bu sebeble şehirde türlü milletlere ait koloniler kuruldu. Hatta şehirde bir Ceneviz konsolosluğu da vardı. İbn el-Athir'e göre Sivas, Suriye ve Karadeniz'in kuzeyinden gelen tüccarların buluşma merkezleri idi⁵.

Sivas'ın Ortaçağda iktisadi açıdan ne kadar gelişmiş bir şehir olduğu hakkında bir fikir edinebilmemiz için İlhanlı maliyesine verdiği vergiyi diğer şehirlerin verdiği vergilerle karşılaştırmak yeterli olacaktır.

-
1. C.Cahen, aynı eser, s. 162.
 2. T.Atan, aynı eser, s. 101; M.Akdağ, aynı eser, s. 364.
 3. M.Akdağ, aynı eser, s. 23.
 4. T.Atan, aynı eser, s. 101.
 5. N.Sevinç, aynı eser, s. 38.

Hamdullah Kazvîni, bu devletin 1336 yılına ait Anadolu şehirlerinde aldığı vergi hakkında bilgi verirken Konya ile Sivas'ın vergi yekûnünü 1.384.000 dinar olarak gösterir.

Sivas, Konya'dan daha büyük olduğundan aşağı yukarı yarısından fazlası, yani 700.000 dinarın Sivas'a ait olduğu söylenebilir. Kazvîni aynı dönemle ilgili diğer şehirler hakkında verdiği bilgilere göre, Erzurum 222.000, Erzincan 332.000, Harput (Elaziz) 215.000, Niksar 187.000, Kayseri 140.000, Niğde 41.000, Aksaray 51.000, Akşehir 135.000, Ankara 72.000, Mardin 236.000, Meyyafarikin 224.000, Musul 328.000, Bağdad 800.000, Tebriz 1.390.000 dinar idi¹.

Selçukluların Hindistan ile de ticari bağlantıları bulunmakta idi. Memlekete Hindistan'ın dünyaca meşhur malları ve baharatı da gelmekle beraber, tacirler herhalde Araplardı. Fakat doğrudan doğruya Hintli tüccarlara da rastlanıyordu². Buna karşılık Türk tacirlerin de memleket dışına mal götürüp sattıkları bilinmektedir. Eyyübîler'den el-Azîz'in Aleksis Angelus'a gönderdiği armağanlara I. Giyaseddin Keyhüsrev'in el koyması sebebiyle İstanbul'da bulunan Selçuklu tüccarlarının tutuklanmasından Türk tüccarlarla da diğer memleketlere gidip ticaret yaptıkları anlaşılmaktadır³.

Selçuklular zamanında Anadolu'dan maden, dokuma ürünleri canlı hayvan, ham ve işlenmiş deri, çeşitli gıda maddeleri ihraç edilmekteydi.

Özellikle dokuma ürünleri çok meşhur idi ki, Saint Simon Türkmenlerin giydikleri şapkaların Fransa ve İngiltere gibi uzak memleketlerde bile satıldığını söyler⁴. Ayrıca, papazların giydiği kaftanlar bile İslâmi âyetler ve yazılarla süslü idi⁵.

Selçuklu Türkiye'sinin bu ihracatlarına karşılık Anadolu'ya İslâm memleketleri Bulgar ve Kıpçak-eli ile Bizans ve Avrupa'dan çeşitli mallar geliyordu. İthal edilen mallar arasında Mısır, Şam ve Irak'tan gelen şeker,

1. O.Turan, "Sivas Şehri", s. 455.

2. M.Akdağ, aynı eser, s. 22.

3. N.Sevinç, aynı eser, s. 39.

4. N.Sevinç, aynı eser, s. 39-40.

5. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 437.

Bağdat, Şam, Mısır ve Tebriz'de imal edilen çeşitli kumaşlar, kuzey Türk halkları tarafından getirilen kürkler, Rus ketenlerini sayabiliriz. Ayrıca Avrupa'dan miğferler, Mağribi mancınıklar, gümüş Venedik tulgaları, fenerleri, Frenk kalkanları, zırhlar, doğu ticareti sayesinde İtalya'da kurulan sanayi dolayısıyla bazı kumaşlar, diğer memleketlerden sabun, kurşun, pamuklular ithal ediliyordu¹.

Selçukluların bu kesif sanayii ve ticari faaliyetleri Moğol istilâsına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle IV. Kılıçarslan tarafından Moğol yardımı ile II. İzzeddin Keykavus'un tahttan atıldığı 1261'den sonraki devirde karışıklık had safhaya varmıştır. Bu hadiseden sonra Moğollara karşı başlayan aralıksız isyanlar, uç Türkmenlerinin itaat altına alınamayışları Anadolu'da artık huzurun sona erdiğini göstermekte idi. Aksarayî, Eflâkî hatta Moğollara karşı gayet yumuşak bir ifade kullanan İbnî Bîbî gibi müellifler memleketin iktisadi açıdan harap hale geldiği hakkında geniş bilgiler vermektedir².

Moğol istilâsından sonra Anadolu'da ticari faaliyetlerin ne durumda olduğunu anlayabilmek için vereceğimiz şu bilgiler yeterli olacaktır.

Konya'lı Hoca Mecdeddin'in Konya'dan Antalya'ya giderken soyguna uğrayan kumaş yükü 50.000 dirhem kıymetinde idi. 1252'de Harran'dan Bağdat'a giderken yine Moğollar tarafından soyulan bir kervanda 300 yük şeker bulunmaktaydı³.

V. Selçuklular Zamanında İşçi-Memur Ücretleri

Selçuklular zamanında gerek işçilere gerekse memurlara verilen ücretler hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak bir fikir edinmek için ulaşabildiğimiz eserlerdeki bilgileri bir araya toplamaya çalıştık.

İlk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanında kadılık ve darphane mütevelliliği (Vakıf işlerini yürüten) yapan Ali Tenûhî (ölm.1055) aylık 60

1. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 365.

2. M.Akdağ, aynı eser, s. 27-29.

3. N.Sevinç, aynı eser, s. 40.

dinar ücret alıyordu¹. Buna karşılık divanda çalışan memurların maaşları daha yüksek idi. Ayda 70 dinar ile 150 dinar arasında değişiyordu. Devlet teşkilatında çalışan bir memur bir aylığı ile kolaylıkla bir ipek elbise satın alabiliyordu².

Meşhur Muhammed Gazalî Bağdat Selçuklu medresesinde müderris iken giydiği elbisenin değeri 500 dinar idi³. Bu kadar pahalı bir elbise giyebildiğine göre aldığı ücret bir hayli yüksek olmalıdır. Medreselerde âlim ve talebelere maaş tahsisinden başka ilmi teşvik maksadıyla çalışanlar için vakıf tahsisatından 100, 500, 1000 dinar veya akçe mükâfatlarda konuyordu⁴. Bağdat Selçuklu medresesinde müderrisler ve öğrencilere sarfedilen paranın yekûnü 15.000 dinar idi. Bu para eğitim, öğretim, kütüphane personelinin maaşlarına, talebe burs ve aynî yardımlarına, medresenin ısıtma, aydınlatma ve kağıt masraflarına sarfediliyordu⁵.

Bazı ilim adamları ise düşük ücretle çalışıyorlardı. Kırk yıl ilimle uğraşan İbn Asâkir (ölm. 1176) sonunda 12.000 dinar kazanmış bununla bir ev satın almıştı⁶.

Bağdat Nizamiye medresesinin kütüphane memuru ayda 10 dinar maaş almaktaydı⁷.

1067 yılında Şirvan Şah tarafından sıkıştırılan Aristakis adlı bir Ermeni kumandanı, sultanın eliyle müslüman olmak üzere, 200 kişilik maiyetiyle onun nezdine girmek istediğini söyler. Böylece Alparslan'ın huzuruna getirilen ve Selçuklu hizmetine giren bu Ermeni kumandanına maaş olarak yılda 20.000 dinar ücret tayin edildi. Selçuklu Devleti hizmetine giren bir Ermeni kumandanına maaş olarak yılda 20.000 dinar verildiğine göre, Türk emirlerin daha fazla maaş aldıkları aşikârdır⁸.

1. M.A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", s. 112.

2. M.A. Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 120.

3. M.A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", s. 111.

4. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 333.

5. M.A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", s. 99.

6. M.A. Köymen, aynı eser, s. 113.

7. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 335.

8. M.A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983, s. 247; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, c. I, s. 318.

645 (1247'de tanzim edilen Karatay kervansarayının vakfiyesinde, vakıfları ve masrafları ile onlara ait memur ve müsdahdemlerin işlerini idare etmek için mütevelli, müşrif (müfettiş) ve nâzırdan oluşan bir heyet tayin edilmişti. Müşrife yılda 500 dirhem ile 50 mudd buğday (yaklaşık beş ton) maaş tayin edilmekteydi. Nâzırın maaşında yıllık 360 dirhem ile 24 mudd buğday idi. Kervansarayda yolcuların namaz kılması için yapılan mescide bir imam ve bir müezzin tayin edilmişti. Bunların imama yıllık maaş olarak 200, müezzine 150 dirhem para ve 24'er mudd buğday verilmekte idi. Vakfiyenin arkasındaki 646 tarihli zeylinde hancının maaşına 50 dirhem daha ilâve edilerek 200 dirheme çıkarılmıştır. Kervansarayın havayic memurunun yıllık maaşı da 200 dirhem ve 24 mudd buğdaydı. Bu memurun vazifesi kervansarayın levâzım işlerini takip etmek idi. Hanın baytarına 100 dirhem ve 24 mudd buğday verilmekte idi. Ayrıca hanın vakıf işleriyle uğraşan atlı bir kişi daha vardı ki, onun maaşında 100 dirhem ve 24 mudd buğday idi. Kervansarayaya gelen yolculara parasız yemek veriliyordu. Kervansarayın aşhanesinde yemek pişiren aşçıya ise 200 dirhem para ve 24 mudd buğday tahsis edilmişti. Kervansarayda bulunan hamam yetersiz kalınca köyde bulunan hamam vakfedilmiş ve bu hamamı işleten hamamcıya 100 dirhem para ve 24 mudd buğday maaş verilmişti. Kervansaraydaki ayakkabıcıya da hamamcıya olduğu gibi yıllık 100 dirhem ile 24 mudd buğday maaş tahsis edilmişti¹.

Sivas'ta ki Gök Medrese'de müderrise Dârü'z-Ziyâfe'de verilen yemekten başka ayda 150 dirhem gümüş para veriliyordu. Talebelere ise tahsil durumlarına göre her birine verilen yemekten başka ayda 15, 10, 8 dirhem para tahsis edilmişti. Bütün müesseseye daimi bakmak için vazifelendirilen mimara 50, mudlerin (Müderrislerin yardımcıları) maaşı yine 50'şer ve aşçının maaşında 15 dirhemdi².

Konya'da bir muallimin günlük ders ücreti 2 dirhem idi. Aynı dönemde bir sayfa yazı 2 dirheme yazılıyordu³.

1. O.Turan, "Selçuk Kervansarayları", s. 482-484 ve *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 372.

2. O.Turan, "Sivas Şehri", s. 453.

3. T.Baykara, aynı eser, s. 117.

İlhanlı veziri meşhur tarihçi Reşideddin Tebriz'de ki medreseye tayin edilecek iki müderristen birine 360, diğerine, 150 dinar para tahsis etmişti. Ayrıca her müderrise günde beş men (1 men= 833 gr.) ekmek veriliyordu¹. Bununla beraber öğrencilerin her birine 30 dinar ile günde 3 men ekmek tahsis edilmişti². Selçuklulardaki bu ücrete karşılık Memlûklüler zamanında Mısır'da bir müderrise ayda 40 dinar, medreseye nezaretten 10 dinar alıyordu. Bundan başka masraflarını karşılamak için buğday da veriliyordu. Eyyübiler zamanında ise kıdemli bir müderris ayda 30 dinar maaş alıyor, fakat diğer müderrislere genel olarak ayda 10 dinar ödeniyordu³.

İlk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da devlet adamlarının maaşları diğer memurlara nazaran çok yüksek idi. Devlet adamlarının maaşları ve iktâ gelirleri onlara çok yüksek bir hayat sağlıyordu. Selçuklu vezirlerinden Mühezibuddin Ali'nin yıllık ücreti 40.000 akçe idi⁴.

XIII. yüzyılın ortalarına doğru Anadolu'da bulunan rahip De Saint Qentin Simon'dan aldığı bilgileri nakleden Fransız tarihçi Vincent De Beauvais'e göre gümüş madenlerinde çalışana günde 3000 sultanî ücret ödenirdi⁵.

Sultan Tuğrul Bey zamanında 10, 12, 15 veya 16 dirhem ücret alan bir işçi olduğu gibi, günde 1,2 hatta 6 dirhem ücret alan işçi de bulunmakta idi⁶.

Şu ana kadar maaş ile ilgili verdiğimiz rakamların ne ifade ettiğini kolaylıkla anlayabilmemiz için şu misâli vermek yeterli olacaktır. Kıtık ile bunun gibi fiyatları arttırıcı etkenlerin olmadığı dönemlerde iyi bir koyunun ücreti 12 dirhem kadar idi⁷. Günümüzdeki hayat şartları göz önüne alındığında o dönemde memur ve işçilerin aldıkları maaşlar iyi bir yaşam

1. M.A.Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", s. 112, Dip. nr. 117.
2. M.A.Köymen, aynı eser, s. 116, Dip.nr. 131.
3. M.A.Köymen, aynı eser, s. 112.
4. O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 447; O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 370.
5. O.Turan, *Türk İslâm Medeniyeti*, s. 373.
6. M.A.Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 120.
7. N.Sevinç, aynı eser, s. 45.

düzeyi sağlıyordu. Ayrıca kıt kanaat, yani ölmek için yemek yiyen bir kişinin yıllık masrafı 1 dinar kadar idi¹.

VI- Selçuklular Zamanında Kıtliklar ve Fiyat Hareketleri

A- Kıtliklar ve Zirai Mahsullerin Fiyatları

Bilindiği gibi tarih boyunca malların fiyatları arz-talep ve üretim girdileri ile belirlenirdi. Şimdi olduğu gibi Ortaçağda arz ve talep kanunu ekonomik hayatta hükmünü sürdürüyordu. Piyasaya talepten fazla mal girerse fiyatlar azalır, talepten az girerse fiyatlar artardı. Selçuklular zamanında fiyat dalgalanmaları ile ilgili tespitler yapmak için müracaat ettiğimiz kaynaklarda verilen bilgiler genelde savaş, kıtlık v.b. olağanüstü şartların vuku bulunduğu dönemlerle ilgilidir. Bu sebeple bir dönem için fiyat genellemeleri yapmak son derece güçtür.

Bahsi geçen fiyat dalgalanmalarına karşılık sultanların tedbirler aldıkları bilinmektedir. Bunun yanında eşkiyalık, baskınlar v.b. gibi huzursuzluk yaratan ve ekonomik hayatın düzenli akışını engelleyen unsurların üzerine şiddetle gidilerek onlar bertaraf edilmekte idi.

Tuğrul Bey zamanında Irak'ta çıkan huzursuzluk sebebiyle mal sıkıntısı çekilmeye başlanmıştı. Fakat alınan sert tedbirlerle fesatçıların kökü kazınmış, yollara gözcüler konulmuş, bunun sonucunda da yiyecek bollamıştı (1061). 1062 yılında Basra'da 100 rıtl (yakl. 406 kg.) hurmanın 8 kırat (1/3 dinar) kadar düştüğü bilinmektedir².

Yukarıda bahsedilen Selçuklu ekonomik politikası sebebiyle İsfahan'da harman kaldırıldığı zaman (1052) 8 men (1 men 812,5 gr) ekmek bir dirhem den daha az bir para ile satın alınıyordu. Daha evvel ise 1,5 men buğday, 3 men arpa ekmeği 1 dirhem idi.

Selçuklu hâkimiyetinin ilk yıllarında olan kıtlık yüzünden Bağdat'ta 1 kurr (Yaklaşık 3 ton)unun 20 küsür dinardan 90 dinara çıktığı

1. T.Baykara, aynı eser, s. 117.

2. M.A. Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 116; İbnü'l-Esîr, aynı eser, c.10, s. 39.

bilinmektedir. En ucuz olduğu dönemde (1050-1051) de 1 kurr unun 7 dinara kadar düştüğu oluyordu¹. Bağdat'ta olan kıtlık zamanında (1056) bir tek nar 1 dinara satılıyordu². Aynı tarihte şiraz'da 7 ritl buğday (aş.yk. 6 kg. İnan'da ritl men yerine kullanılıyordu.) 1 dinar ediyordu³.

446/1057-1058 yıllarında Bağdat'ta kıtlık devam etmiştir. Halk kıtlığın birbiri ardından gelmesi, fiyatların yüksekliği ve yiyecek maddelerinin azlığından şikâyet ediyordu⁴. Bu dönemde 1 denk un 13 dinara ve 1 denk arpa 8 dinara satılıyordu⁵.

Sultan Alparslan karanlıkta gezerken meşalesinin yağı bitmişti. Amidinin meşaleyi yakmak için aşçıdan 1 men badem yağını 50 dinara satın aldığı bilinmektedir⁶.

468/1075-1076 yılında Atsız'ın askeri faaliyetleri sebebiyle şam'da fiyatlar artmış, bulunabilen bir çuval erzak 20 dinardan fazlaya satılmıştı⁷.

472/1079-1080 yılında Mısır tarafından gelen ordu Atsız'ı şam'da muhasara etmişti. Bu sebeple yine fiyatlar yükselmiş, bölge iktisadi açıdan perişan hale gelmişti. şam'da daha evvel 500.000 kişi oturmakta iken 3000 insan kalmış, 240 fırından 238'i kapanmış, kıymeti 3000 dinar olan bir eve 10 dinara alıcı bulunamaz hale gelmişti. 1000 dinarlık dükkan 1 dinara satılamıyordu⁸.

1079 yılında Anadolu'nun güney bölgesinde büyük bir kıtlık olmuş, asiller bile kapı kapı dolaşarak yiyecek dilenmişlerdi⁹. Buna karşılık

1. M.A.Köymen, aynı eser, s. 117.

2. Abü'l-Farac, aynı eser, c.1, s. 308.

3. İbnü'l-Esîr, aynı eser, c.9, s. 453.

4. İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, çev. A.Sevim, Ankara 1982, s. 5.

5. İbnü'l-Esîr, aynı eser, s. 482.

6. şadruddîn ebu'l-Hasan Ali İbn Naşir İbn Ali el Hüseyinî, *Ahbâr'ud Devlet is-Selçukiyye*, çev. N.Lügal, Ankara 1943, s. 22.

7. İbnü'l-Esîr, aynı eser, c. 10, s. 99.

8. Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme I*; haz. E.Merçil, İstanbul 1977. s. 135; Abü'l-Farac, aynı eser, c.1, s. 327; A.Sevim *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara s. 181.

9. İ.Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953. s. 83.

Bağdat'ta 476/1083-1084 yılında birinci sınıf buğdayın tonu 10 dinar ediyordu¹.

Kirman'da da 1180 yılında büyük bir kıtlık olmuş ve bundan en çok başkent Berdesir zarar görmüştü. Berdesir'de evlerde yiyecek namına hiç bir şey kalmamıştı. Halk hurma çekirdeği ve parçalanmış yağ tulumlarını yemişti. Hatta kedi ve köpek eti de yedikleri bilinmektedir. Şehre birkaç men hububat getirildiği zaman karşılığında birkaç altın, gümüş ve kıymetli elbiseler verilse de o hububatı almak mümkün olmuyordu².

492/1098-1099 tarihinde Horasan'da şiddetli bir kıtlık oldu. Yiyecek bulmak imkansız hale gelmişti. Bu kıtlığın sebebi soğuktan bütün ekinlerin mahvolması idi³.

493/1099-1100 tarihinde de Irak'ta bir kıtlık olmuş, fiyatlar fahiş bir şekilde artmıştı. Buğdayın 1 kurru (yak. 3 ton) 70 dinara kadar çıkmıştı. Hatta daha fazla fiyata da satıldığı oluyordu. Kıtlık sebebiyle ölümler çoğaldığı için ilaç ve ilaç yapımında kullanılan ham maddede tükenmiş idi⁴.

496/1102-1103 tarihinde Bağdat'ta fiyatların yüksekliği devam etmiştir. Fiyatların yüksekliği bir önceki sene Bağdat'ta hüküm süren kıtlığın devamı olması ihtimali olabileceği gibi, Gümüştegin el-Kaysarî'nin şahne olarak Bağdat'a gelmesi onunla İlgazi, Sökmen ve Sadaka arasında çıkan olaylar sebebiyle de olabilir. Bu yıl fiyatların artması ile hayat felce uğradı. 10 rıtl (1 rıtl 406.25 gr.) ekmek 1 kırat iken, 3 rıtl ekmek 1 kırat oldu. Bütün maddelerin fiyatı da aynı şekilde artmıştı⁵.

502/1108-1109 tarihinde yine Bağdat ve civarında Dicle nehrinin taşması sonucu ekinler sular altında kalmış ve zahire sıkıntısı başlamıştı. Ekmeklik buğdayın bir çuvalı 10 dinar olmuştu. Ekmek bulamadığı için halk hurma, yeşil bakla ve dut yiyerek karınlarını doyuruyorlardı⁶.

1. İbnü'l-Esîr, aynı eser, c. 10, s. 124.

2. E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 117-118.

3. İbnü'l-Esîr, aynı eser, c.10, s. 241.

4. İbnü'l-Esîr, aynı eser, c.10, s. 248.

5. İbnü'l-Esîr, aynı yer.

6. İbnü'l-Esîr, aynı eser, c. 10, s. 376.

517/1123-1124 ile 518/1124-1127 tarihlerinde Musul, el-Cezire, Suriye, Diyarbakır ve pek çok bölgede yağmur yağmaz oldu. Özellikle kıtlık Irak'ta daha fazla etki yapmıştır. Burada bir çuval ekmeklik buğdayın fiyatı 6 dinar ve 10 kırata kadar yükseldi¹.

532/1137-yy38 tarihinde Horasan'da kıtlık olmuş, buranın bir kısım halkı kıtlık olmayan bölgelere göç etmiştir².

Bahsedilen kıtlıklar, savaşlar, ırmak taşmaları v.b. fiyatları yükselten olumsuz koşulların etkilerinden halkı korumak için sultanlar tarafından çeşitli tedbirler alınmıştır. Doğrudan doğruya fiyatlara da müdahale ediliyordu.

469/1076-1077 yılında Huzistan ve Basra halkı yiyeceklerin azlığından şikâyetçi olmuşlar, bunun üzerine Sutan Melikşah Basra ve Huzistan'a giderek, buralardaki narhları gözden geçirdi ve ölçü aletlerini teftiş etti³.

Kirman Meliki Kavurt Bey kışlamak üzere Ciruff'a gitmişti. O hareket etmeden evvel Berdesir'de 100 men ağırlığındaki ekmekler 1 dinar iken, o gittikten sonra 90 men ağırlığındaki ekmekler 1 dinara satılmaya başlanmış, ayrıca siyah ve kötü undan pişirilerek kalite düşürülmüştü. Bunu haber alan Kavurt Bey, hemen geri dönmüş ve fırıncıları toplayarak onlara fiyatları arttırmalarının sebebini sormuş, müspet bir cevap alamayınca da hem fırıncıların ileri gelenlerinden bir kaçını kızgın fırında yaktırmış, hemde 120 men ağırlığındaki ekmekleri 1 dinara sattırmıştı. Bu olayda onun fiyatları sabit tutmak için gösterdiği gayrete bir örnektir⁴.

Selçuklular zamanında olağanüstü hallerin olduğu dönemlerde fiyatlar yükselmesine rağmen genellikle bir ekonomik istikrarın hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Zira normal ekonomik şartlarda Selçukluların ilk döneminde (1056) 1 kurr (yak. 3 ton) un 20 dinar, ortasında aynı miktar un

1. İbnü'l-Esîr, aynı eser, c. 10, s. 488-493.

2. İbnü'l-Esîr, aynı eser, c. 11, s. 133.

3. Ahmed b.Mahmud, aynı eser, c. 1, s. 133.

4. E.Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 196-197.

22 dinar ve sonunda (1131), 25 dinar idi. Aşağı yukarı 88 yılda fiyat artışının %10'u geçmediği görülmektedir¹.

Selçuklular zamanında Anadolu'da ki zirai mahsullerin fiyatları ile ilgili tespit edebildiklerimiz şöyledir:

Emir Gazi Malatya'yı almak için 1124 yılında kuşatmıştı. Bu sırada şehirde kıtlık başlamış ve bir merkep yükü buğday 36 altın dinara satılmıştı².

1258 yılında İhanlılar Malatya'yı kuşattıkları zaman şehirde erzak tükenmiş, kıtlık başlamıştı. Şehirde tuzun yükü 400, buğdayın yükü ise 70 sultanî akçeye çıkmıştı³.

1277 Mayısında Mısır Sultanı Baybars, Kayseri'de bulunurken çıkan kıtlık sebebiyle 1 mudd (400 kg) 50 dirheme alınamıyordu. 1 batman (8 kg) kuru üzüm 10 dirheme satılıyordu. Vezir Fahreddin Ali, Moğol ordusu için 1255'de erzak satın alırken buğdayın 1 mudu 117 dirhem kadar idi⁴.

Mevlânâ Celâleddin-i Rumî (1207-1273) "hotab" adı verilen bir çeşit yemeğin bir sini dolduracak kadarını çarşıdan 2 dirheme aldirtmişti⁵.

699/1300 yılında hüküm süren şiddetli kuraklık sebebiyle buğdayın 1 mudu 50 dirheme bulunamıyor, Aksaray'da insanlar açlıktan ölüyordu. Kerimuddin Aksarayî de bir manzumesinde "Kıtlık halkın kanını akıttı ve Dîvân'ın zulmü de memleketin malını hebâ etti." diyerek halkın düştüğü durumu ifade ediyordu⁶.

B- Kıtlıklar ve Hayvan Fiyatları

1. M.A.Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 117.

2. Abû'l-Farac, aynı eser, c.2, s. 359.

3. O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 488.

4. M.Akdağ, aynı eser, s. 30; O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 548.

5. M.Akdağ, aynı eser, s. 31; T.Baykara, aynı eser, s. 117.

6. O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 632.

Zirai mahsullerde olduğu gibi hayvan fiyatları ile ilgili bilgi de daha ziyade olağanüstü şartların olduğu dönemde daha fazladır.

Selçukluların ilk dönemlerinde bir koyun 14 (gümüş) dirhem (20 veya 22 dirhem= 1 altın dinar) bir sığır 57 dirhem idi. Buna karşılık halkın kullandığı bir kat elbise 10, 12, 14 ve 21 dirhem ipek elbise ise 40 dinar idi. 11 veya 25 dirheme bir at satın alınabiliyordu¹.

Tuğrul Bey 447/1055-1056 yılında Bağdat'a girince fiyatlar yükselmiş ve çift sürmek için kullanılan öküzlerin teki 20 zuze (kırata olmalı) ye, bir merkep ise 10 zuzeye satılır oldu². İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilere göre, aynı yılda Bağdat'ta bir öküzün fiyatı 5-10 kırata, bir merkebin fiyatıda 2-5 kırata kadar çıktı³.

At fiyatları hakkında olağanüstü haller olmadığı zaman bile ortalama bir rakam vermek mümkün değildir. Çünkü cinsleri ve yaşlarına göre çok değişken olabiliyordu. Normal zamanlarda orta vasıflara sahip bir atın 100 dinara alınabileceği söylenebilir. Abbasiler zamanında iyi bir Türkmen atı 100 dinardan fazla bir fiyata satılabiliyordu⁴.

Melikşah'ın meşhur şair Mizzî'ye hediye ettiği atın değeri 300 dinar idi⁵.

Mübarek Zengi'nin doru atı Selçuklu kumandanlarından Şerefüddin Gird-bâzû'nun atını bir müsabakada geçmişti. Selçuklu kumandanı bu atı ondan 200 dinara satın almıştı. Buna karşılık bazen bir at, bir koyun sürüsü kadar pahalı olabiliyordu. Mübarek Zenî'nin başka bir atını aynı kumandan 400 koyun vererek almıştı. 10000 dinar kıymetinde bir at satın alınabileceği gibi 7 dinara da bulunabiliyordu. Vezirliğinin ilk dönemlerinde Nizâmü'l Mülk 7 dinara bir at satın almış fakat bu at çok geçmeden ölmüştü⁶.

1. M.A.Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 119.

2. Abû'l-Farac, aynı eser, c.1, s. 307-308.

3. İbnü'l-Esîr, aynı eser, c.9, s. 466.

4. M.A.Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, s. 284-285.

5. M.A.Köymen, aynı yer.

6. M.A.Köymen, aynı yer.

Bilindiği gibi Selçuklu saray sofralarında av eti eksik olmazdı Sultanların ava çıkmadığı şiddetli kış esnasında, avcılara keklik başına 60-70 dirhem ödeyerek satın alıyorlardı¹.

C- Savaş Ganimetleri ve Fiyat Hareketlerine Etkisi

Bilindiği gibi savaşlar özellikle cerayan ettiği bölgede bulunan halkın iktisadi ve sosyal yaşantısına derin tesirler yapmaktadır. Bölge, iktisadi açıdan çöküşe geçebileceği gibi, elde edilen ganimetler sebebiyle bazı ürünler, hayvanlar ve kölelerin fiyatlarının düşmesine de neden oluyordu.

Oğuzlar ilk istilaları sırasında Ermenistan ve Musul'dan o kadar çok esir aldılar ki, güzel bir cariye 5 dinara düştü. Gulamları alıp satan olmadığına göre kimse para verip gulam satın almıyordu. (1044) Aynı şekilde Bizans İmparatoru'nun Mirdasoğlu Simal'e yenilmesinden sonra esir pazarında güzel bir cariye fiyatı 5 dinara kadar indi. Fakat normal zamanlarda durum böyle değildi. Tuğrul Bey'in vassalı Mervanoğulları hükümdarı Nasrüd-Devle'nin cariyeleri içerisinde birinin fiyatı 5000 dinar olduğu düşünülürse aradaki farkın ne kadar fazla olduğu ortaya çıkar².

Köleler başlıca üç gruba ayrılıyor ve fiyatlar ona göre belirleniyordu.

- a) Hiç bir sanatı olmayan bir kölenin değeri 100 dinar,
- b) Deve gütmeyi bilen bir kölenin fiyatı 200 dinar,
- c) Ok ve yay yapmasını, ok atmasını bilen kölenin değeri 4000 dinar idi.

Umumiyetle köleler 100 dinar ile 1000 dinar arasında değişiyordu. Buna karşılık sultanların beğendiği gulamları gerçek fiyatların üzerinde bir ücret vererek satın aldıkları anlaşılıyor³.

1. O.Turan, *Vesikalar*, s. 28.

2. M.A.Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 116.; İbnü'l-Esîr, aynı eser, c. 9, s. 301.

3. M.A.Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, s. 334, Dip.nr. 3-4.

Sultan Alparslan tarafından Anadolu'nun fethiyle görevlendirilen Gümüştegin'i öldüren Afşin, sultanın gazabına uğramaktan korktuğu için Bizans'a doğru hareket ederek akınlara başladı. 1067 tarihinde ise Antakya yöresine girerek buraları istilâ etti. Bölgeye yaptığı ani baskınlar sonucu 40.000 'den fazla manda, keçi, eşek ve sayısız cariyeler ele geçirilmişti. Bir anda hayvan pazarlarında bollaşan mandalar 1-3 altına kadar düşmüştü. 2 altına güzel bir cariyeye satın alınabiliyordu. Sözü edilen baskınlar sonunda Afşin ve adamları tarafından yakalanan 70.000 kadın ve erkek Halep pazarlarında satılmışlardı¹.

1071 tarihine gelindiğinde hem Türk hem de dünya tarihi açısından son derece önemli bir savaş cereyan etmiştir. Selçuklular ile Bizans arasında yapılan savaşta Selçuklular galip gelmiş, Anadolu bu savaştan sonra Türk yurdu haline gelmiştir. Adı geçen savaşın sonunda Selçukluların eline geçen ganimetler, fiyat hareketleri açısından önem taşımaktadır. Çünkü ele geçen ganimetlerin çokluğu, fiyatların azalmasına sebebiyet vermiştir.

Kaynakların verdiği bilgiye göre, Malazgirt'te Bizans ordusunun geriye bıraktığı ganimetler ve hazineler sonsuzdu. Altın ve mücevherat dışında alınan kıymetli eşyalar gazilere dağıtıldı. Malazgirt ve Ahlat halkı ganimetlere boğuldu ve zengin oldu. Romanos Diogenes'e ait atın koşum takımları da altın idi. Bizans ordusundan kalan eşyalar satılığa çıkarılmış mal gibi ortada duruyor, kimse el sürmüyordu. Atların, davarların, silah ve eşyanın değeri düştü. 12 tulga altıda 1 dinara, 3 zırh, 1 altına satıldı².

Eski Abbasi veziri ve Nizâmü'l-Mülk'ün dünürü Fahrud-Devle İbn Cuher, yaptığı tenkiller neticesinde kendisini Melikşah'a, Mervanoğulları'nın elinde bulunan Diyarbakır bölgesinin fethine memur ettirdi. Fakat Ukayl kabilesinden olan Musul ve Halep hükümdarı Müslim b.Kureyş'in engellemeleri ile karşılaşmıştı. Bunun üzerine Fahrud-Devle, Melikşah'dan yardım istemiş, o da Artuk Bey'i göndermişti. 477/1083-1084 yılında Artuk

1. A.Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 48. Dip.nr. 61.

2. F.Sümer, A.Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1971, s. 21; İmadüddin İsfahani, *İrak ve Horasan Selçukluları tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943. s. 41; O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 33; R.Şeşen "İmâd'al-Dîn al-Katib al-İsfahânî'nin Eserindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, c.111 (1991) s. 257.

Bey'in adamları bir gece baskınıyla Müslîmin ordularını dağıtmış, Arap emirlerinin boyunlarına ipler bağlayarak Amid'e (Diyarbakır) getirmişler, büyüklerini 10'ar, orta hallilerini 5'er, kadın ve küçük esirleri 1'er, 2'şer dinara satmışlardı. Onlardan aldıkları en iyi Arap atlarını 5 dinara, 1 deveyi 1 dinara, koyunları ve merkepleri birkaç dirheme satmışlardı¹.

Kılıçarslan Malatya'yı kuşattığı sırada (1095) şehirde büyük bir kıtlık başladı. Buğdayın muddu 1 dinara kadar çıkmıştı².

I.Haçlı Seferi esnasında (1096-1099) Antakya'ya yerleşen haçlı ordusu büyük bir erzak sıkıntısı çekiyordu. Civar bölgelerde ikâmet eden Ermeni keşişleri bunlara bir miktar yiyecek yardımı yapmışlardı. Baş gösteren erzak sıkıntısı sebebiyle bir eşek yükü yiyecek maddesi 8 Bizans altını ediyordu³.

1230 yılında Anadolu Selçuklu Devleti ile Harezmsaşahlar arasında cereyan eden Yassı Çemen Savaşından sonra muharebeye katılanların verdiği bilgilere göre, ganimetlerin çokluğu sebebiyle köle, at ve silâh fiyatlarının çok düştüğünü, 1 atın 5 dirheme ve 1 zırhın 3 dirheme satıldığını kaydederler⁴. Selçuklular dönemiyle ilgili tespit edebildiğimiz diğer maddeler ile emlak fiyatları hakkındaki bilgiler şöyledir.

Tuğrul Bey zamanında Anadolu'da hıristiyanlardan 300, 400 ve 600 dirheme 1 köy satın alınabiliyordu. Ev fiyatlarının normal zamanlarda daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bağdat'ta değeri 3000 dinardan 30.000 dinara kadar olan evler vardı. (1059) 1 dinar günümüzdeki 1 altın lira olarak düşünülebilir⁵.

Eflâkî'nin verdiği bilgilere göre Türkiye Selçukluları döneminde Konya'da Mevlâna'nın torunu Arif Çelebi iyi bir battaniyeyi 18 dirheme satın almıştı. Buna karşılık kıymetli bir kilit ise 2-3 dinar ediyordu.

1. M.H. Yinanç. *Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri) I*, İstanbul 1944, s. 140; F.Sümer, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri V", *TDA*, sy. 61 (1989) s. 15.

2. O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 141.

3. S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1986, c.1, s. 170.

4. O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 372.

5. M.A.Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 119.

Şemseddin Mardîni de, iki ciltlik bir "Fetvalar Şerhi" adlı kitabı Halep'te 40 dirheme satın aldığını söyler¹.

Yukarıda izah etmeye çalıştığımız fiyatlar tamamen tesadüflere bağlı oluşan fiyatlar değildi. Sadece olağanüstü durumlarda yükselen fiyatlar, hayatın akışı normale döndüğü zaman tekrar eski seviyesine iniyordu. Büyük Selçuklular'da olduğu gibi Anadolu Selçuklu Devletinde de belirli fiyat politikası takip edilerek, aşırı derecede fiyat oynamalarına müsaade edilmiyordu. Pazarlarda fiyatları kontrol eden ihtisab memurları (Muhtesipler) bulunmakta idi.

Konya'da ihtisab işleri başına getirilen muhtesipler meliki Necmeddin Ebu Bekr'in vazifeleri arasında şunlar bulunmakta idi. Vezinler ve fiyatların tespit edilmesi, pazarlarda men, miskal ve dirhemlerin ölçü ve ayarlarını muhafaza etmekte tam bir gayrette bulunması, alış-veriş esnasında, maiyetinde bulunan kimselerin satıcı ve müşterinin durumuna bakarak adaletsizliklere meydan vermemeleri, sanat sahipleri ve pazar halkına riayet etmesi, yeni kurallar getirmekten kaçınması, pazarlara emin dellallar koyması ve suçlulara suç nispetince ceza verilmesi ile ihtisab şartlarına uymasıydı².

D- Ticaret Yollarının Güvenliği ve Fiyat Hareketlerine Etkisi

Ticari faaliyetlerin kolaylıkla yapılabilmesi, kervan yollarının güvenliği sayesinde mümkün olabilirdi. Karışıklıklar, yağma ve talanın hüküm sürdüğü bölgede, ticari faaliyetlerin duracağı aşikârdır.

Selçukluların iktisadi hayatları kervan yollarının düzenli olarak işlemesiyle ileri bir seviyeye erişmiştir. Büyük Selçuklular devrinde ticaret kervanları, Türkistan, Harizm, İran Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu İstikametinde güven içinde seferler yapıyorlardı. Selçuklular bir çok alanlarda olduğu gibi ticaret ile ilgili meselelerde de Gaznelileri model olarak almışlardı. Selçuklular ticaret kervanlarına muhafızlar koymuşlar ve

1. M.Akdağ, aynı eser, s. 30; T.Baykara, aynı eser, s. 117.

2. O.Turan, *Vesikalar*, s. 35.

bunları kervanları korumakla vazifelendirmişlerdi. Hatta tüm korumalara rağmen zarar gören tacirlerin malları, devlet hazinesi tarafından karşılanıyordu. Büyük Selçuklular zamanında uygulanan bu ticari politika sebebiyle ticaret artmış, devlet yeni ticari vergiler koyarak önemli bir gelir elde etmişti. Melikşah zamanında ticaretten alınan yıllık vergi 600.000 dinara ulaşmıştı¹.

Anadolu Selçuklu Devleti zamanında, ticari faaliyetlere ve ticaret yollarının güvenliğine son derece önem verilmişti. Ticaret yollarında kalabalık kervan kafileleri aralıksız eşya taşımakta olduklarından, soygunculara karşı güvenli ve yolcuların gece konaklayacakları yerlerdeki istirahatlerini sağlamak için, menzil olmaya elverişli yerlerde hanlar inşa edilmişti².

Özellikle Alaaddin Keykubad ticareti teşvik etmek gayesiyle bir takım tedbirler almıştı. Yolların emniyetine rağmen kıymetli mallar taşıyan büyük kervanların, karalarda düşmanlar veya Türkmenler, denizlerde yabancı korsanlar tarafından tecavüze uğrayan tacirlerin malları, devlet tarafından tazmin edilecekti³.

Yolların emniyetinin fiyat hareketlerine etkisi ise şöyledir: Hububatın az olduğu bölgelere, çevre vilâyetlerden zirai mahsuller sevk edilirdi. Bilhassa asayişin bozulduğu dönemlerde, kervanların mal sevkiyatı engelleneceğinden, söz konusu olan bölgede fiyatların artacağı bilinmektedir.

İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilere göre 448/1056-1057 yılında yağma korkusuyla kervanlar Irak'a gidiş gelişlerini durdurmuş, bu yüzden kıtlık çıkmış ve fiyatlar artmıştı. 1 rıtl et 1 kırata, 4 tavuk 1 dinara, 2 rıtl meşrubat 1 dinara, ayva ile narın da 1'er dinara satıldığı olmuştu. Diğer gıda maddeleri de şöyle idi⁴.

1. C.Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 206.

2. M.Akdağ, aynı eser, s. 23-24.

3. O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 396.

4. İbnü'l-Esîr, aynı eser, c.9, s. 478.

Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in doğuya yaptığı sefer esnasında (1068-1069) Menbiç'ten Halep'e giden bir devenin taşıt ücreti 80 altına kadar yükselmiş, 1 kilo ekmek ve 6 avuç arpa 1'er altına satılmıştı¹.

¹. A.Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 44, Dip.nr. 47.

VII. Selçuklular Zamanında Para Politikası ve Çekin Kullanılması

Para, tarih boyunca farklı toplumlarda farklı anlamlarda kullanılmıştır. Yine de parayı , hem değer ölçüsü olarak kabûl edilen, hem de günlük alışverişlerde ve servetlerin saklanması için kullanılan, meta veya metaller olarak tanımlayabiliriz. Bu sebeple paranın hemen hemen tüm toplumlarda erken dönemlerden itibaren ortaya çıktığını biliyoruz¹.

Eski Yunan'ın ve Akdeniz havzasının ilk sikkelerinden bu yana, sikke basmak hükümdarlar tarafından egemenliğin en önemli simgelerinden biri olarak kabûl edilmiştir. Bu sebeple hemen hemen her toplumda sikke basma imtiyazı devlete ayrılmıştır. Buralarda gelişen ve aynı geleneklerden etkilenen İslâm devletlerinde de "sikke ve hutbe sahibi" olmak bir hükümdar için egemenliğin en önemli simgeleri olarak kabûl edilmiştir. Para basma işi çok önemli olduğu için, darphaneler genellikle devletin bir parçası olarak işlev görmüştür².

İslâmiyetin ortaya çıkmasından sonra ilk 50 yıl içinde feth ettikleri topraklarda darbedilen Sasani, Bizans ve diğer devletlerin sikkeleri de fazla değişiklik yapılmadan kullanılmıştır. Emevi Halifesi Abdülmelik paralarda büyük reformlar yaparak, altın dinar ve gümüş ağırlıklarını yeniden belirledi. Ayrıca paralardan resimler çıkartılarak islâmi yazılar konuldu³.

Selçuklu dönemiyle ilgili paralar Tuğrul Bey'den itibaren basılmaya başlanmıştır. Büyük Selçuklu paraları şekil bakımından birbirlerinden pek farklı değildirler. Bu özellikleri dışına çıkan paralarda bulunmaktadır⁴.

Tespit edilebilen ilk dinar Tuğrul Bey'e ait olup Nişapur'da basılmıştır. Bilinen 50 çeşit parası, Nişapur, Rey, Medinet es-Selâm

1. T.Ayktut-Ş.Aydın, *Ak Akçe (Moğol ve İlhanlı Sikkeleri)*, İstanbul 1992, s. 9.

2. T.Ayktut-Ş.Aydın, aynı yer.

3. T.Ayktut-Ş.Aydın, aynı eser, s. 15.

4. Paralar hakkında geniş bilgi için bkz. Alptekin, Coşkun, *Selçuklu Paraları*, (Selçuklu Araştırmaları Dergisi II'ten ayrı basım) Ankara 1971, s. 436.

(Bağdat), İsfahan, Berdesir, Ahvaz, Basra, Karmisin gibi yerlerde basılmıştır. Bütün paraları altın olup 4-5 gram ağırlığındadır. Ayrıca Tuğrul Bey'in sağlığında, yeğeni Alparslan kendi adına paralar da bastırmıştır. Fakat paralarında kendi ünvanını "el-Emir el-Ecel" olarak, Tuğrul Bey'i ise "es-Sultan el-Muazzam" olarak yazdırmıştır¹.

Alparslan'a ait 31 adet değişik para tespit edilmiştir. Bunlar Herat, Merv, Rey, Kâşan, Nişapur, İsfahan ve Medinet es-Selâm gibi şehirlerde basılmıştır. 3 adet parası gümüş, diğerleri altındır. Altın paralarının ağırlığı, Tuğrul Bey zamanında basılan paralara yakın olmakla beraber, bazıları ince fakat yüzleri daha geniştir².

Sultan Melikşah'a ait olduğu bilinen, 33 adet değişik para bulunmaktadır. Bu paralar Nişapur, Dâra, Rey, Serahs, İsfahan, Merv, Medinet es-Selâm gibi şehirlerde basılmıştır. Buna karşılık Tuğrul Bey ve Alparslan zamanında basılan paralar da kullanılıyordu. Alparslan zamanında ilk gümüş paralar kestirilmiş ve bu, Sultan Melikşah zamanında çoğaltılmış, ilk olarak bakır para da Melikşah zamanında bastırılmıştır. Bakır paralar, Nişapur, Dâra, Rey, Serahs, İsfahan, Merv ve Medinet es-Selâm gibi şehirlerde bastırılmıştır³.

Selçuklu Sultanı Mahmud b.Melikşah'a ait 2 dinar tespit edilebilmiş, bu paralardan biri İsfahan'da, diğeri de Medinet es-Selâm'da basılmıştır (1093). İsfahan'da kesilen para 24 ayar ve 3.809 gram ağırlığında 27 mm. kütürdür⁴.

Sultan Berkyaruk'a ait 30 adete yakın para bulunmaktadır. Paraları, altın ve gümüş olarak basılmıştır. Ağırlıkları 4-5 gram arasında değişmektedir. Bu paralar Ahvaz, Rey, İsfahan Medinet es-Selâm, Nişapur, Kâşan ve Zencan'da basılmıştır⁵.

1. C.Alptekin, aynı eser, s. 436-437.

2. C.Alptekin, aynı eser, s. 437.

3. C.Alptekin, aynı yer.

4. İbrahim Artuk, "Selçuk Sultanı Mahmud bin Melikşah'a Ait Bir Dinar", *İÜFTD.*, c. V, sy. 9. s. 141.

5. C.Alptekin, *Selçuklu Paraları*, s. 437.

Sultan Muhammed Tapar'a ait bulunan 15 paranın tamamı altın olup, ağırlıkları ortalama 3 gramdır. Bu paralar Âve, Zencan, Loridcan, Rey, Medinet es-Selâm ve İsfahan'da darb edilmiştir¹.

Selçuklu İmparatorluğunun son büyük sultanı Sencer'a ait olup, sultanlığı esnasında bastırdığı paraların yanında meliklik döneminde bastırdığı paralar da bulunmaktadır. Sultan Sencer'in, tespit edilen 21 değişik parası vardır. Bunların 9 adedi gümüştür. Altın paraları ortalama 4 gram olmakla beraber ayarları düşüktür. Paralar Nişapur, Merv, Belh ve Rey'de basılmıştır².

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a ait olduğu bilinen 8 paranın tamamı altındır. İki hariç, diğerleri 3 gramdan azdır. Bu paralar, İsfahan, Medinet es-Selâm, el- Muasker (Ordugâh), Nihaven ve Hemedan'da darb edilmiştir³.

Sultan Mahmud'un oğlu Davut'a ve Rukn ed-Dîn Tuğrul'a ait birer para bulunmaktadır. Sultan Mesud'a ait 8 adet paradan biri gümüştür. Paraları Rey ve Medinet es-Selâm'da bastırmıştır. Muîn al-Dîn Melikşah ile Rukn al-Dîn Muhammed'e ait 2'şer adet altın para bulunmaktadır. Melikşah'a ait olan paraların ağırlıkları 2,2 gram ve 4,6 gram idi. 5,6 gram olan paranın ayarı düşüktür⁴.

Kirman Selçuklu Meliki Kara Arslan Kavurt Bey'e ait olduğu bilinen 12 adet altın ve gümüş para bulunmaktadır. Bu paraların 8 tanesi altın, 4 adeti ise gümüştür. Ciruft, Berdesir, ve Şiraz'da kesilen paraların altın olanlarının ağırlığı 4 gram civarındadır. Kirman Selçuklularından Turan Şah'a ait olup, Berdesir'de basılan 2 adet dinar ile Behram Şah'a ait basım yeri ve tarihi olmayan 1 dirhem mevcuttur⁵.

Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'a ait olması ihtimali de bulunan bir Suriye Selçuklu parası bilinmektedir⁶.

1. C.Alptekin, aynı yer.

2. C.Alptekin, aynı yer.

3. C.Alptekin, aynı eser, s. 439.

4. C.Alptekin, aynı eser, s. 439-440.

5. C.Alptekin, aynı yer.

6. C.Alptekin, aynı yer.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilk sultanları zamanında Bizans ve İslâm memleketlerine ait sikkeler Anadolu'da kullanılırken, Selçukluların iktisadi yükselişleriyle birlikte, gümüş ve altın paralar basılmış, ayarların yüksekliği sebebiyle yabancı memleketlerde aranır olmuştu¹.

Anadolu'da altın ve gümüş paraların yanında mahalli tedavül kıymetine haiz bakır paralar da bulunmakta idi².

Türkiye Selçuklularında sikke kesilmesi XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzene girmiştir. Özellikle II. Kılıçarslan zamanında (1155-1192) ekonomik açıdan bir dönüm noktası olduğu için, ilk altın para da bu dönemde basılmıştır. 573/1177-1178. Bilinen ilk gümüş sikke de 571 tarihinde Konya'da darb edilmiştir³.

Türkiye Selçuklularının para sisteminin ana ölçüsü "Dirhem" veya "Adet" denilen gümüş sikkedir. Selçuklu dirhemlerine "Akça-i Rûm" da denilmekteydi. Bütün Anadolu dirhemlerinin ayarları %80 ile %90 arasında değişmektedir. Türkiye Selçuklularının bastırdıkları dirhemler "Örfi Dirhemler" olup, 16 kırat ağırlığında idiler. Kendilerine Abbasilerin dirhemlerini örnek almalarına karşılık, Abbasi dirhemlerinden daha hafif dirhemler darbetmişlerdir. Abbasi dirhemlerinin resmi ağırlığı 16 kırat ve 3.125 gram, Anadolu dirhemlerinin resmi ağırlığı ise 3.086 gram idi. Dirhemlerin bu şekilde darbedilmesine, İlhanlı Hükümdarı Gazan Mahmud Han (1295-1304) zamanına kadar devam edilmiştir. 1296-1297 yılında Mahmud Han, imparatorluğun bütün bölgelerindeki sikkeleri standart hale getirmek için 4.608 gram gelen Tebriz miskalinin yarısı; yani 2.304 gramın esas alınarak, dirhemlerin buna göre darbedilmesini emretmiştir⁴.

Anadolu Selçuklularının resmi dinar ağırlığı 24 kırat ve 4.81 gramdır. Bu devletin bastırmış olduğu bütün dinarların ağırlıklarının, 3.72 gram ile 5.40 gram arasında değiştiği, bununla beraber 4.40 ile 4.45

1. O.Turan, *Vesikalar*, s. 130-131.

2. T.Atan, aynı eser, s. 102.

3. T.Baykara, aynı eser, s. 116; Abdulhalûk Çay, *II.Kılıçarslan*, Ankara 1987, s. 116.

4. N.Aykut, "Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş (Cimri) 'un Sikkeleri", *Bellekten*, c. III, sy, 203, s. 481-482.

arasında basılan dinarların daha fazla olduğu görülür. Anadolu Selçuklu Sultanı Siyavuş'un 675 tarihinde Konya'da darbettirdiği 3 adet dinar ise 8.65, 8.85, ve 8.90 gram gelmektedir. Bu dinarlar standart dinar ağırlığının yaklaşık iki katı olduğu için bunları "Çifte Dinar" olarak kabul etmek gerekir¹.

Anadolu Selçukluları zamanında şu bölgelerde para darbedilmekte idi. Konya, Maden, Sandıklı, Alaîye, Antalya, Bulgurlu, Eğridir, Ladik, Dârülemin, Luluva, Sultanşehir (Beyşehir), Bafra, Sarıkavak (Dazkırı), Burdur, Kale-i Kokaik (Sultanhisar), Sivas Mardin, Erzurum, Erciş, Erzincan, Samsun, Amasya, Tokat, Gümüşpazar, Kırşehir, Meyyafarikin'dir².

Selçuklu sultanlarının bastırdığı paraların ayarı ve ağırlığı yüksek olduğu için dış memleketlerde aranılan paralar idi. Sultan Alaaddin Keykûbad adına bastırılan paralar, uzun zaman dünya piyasalarında "Sikke-i Alâî" veya "Sikke-i Keykûbadî" adı ile meşhur olmuştu. Mısır'da bu altınlara çok itibar edildiği bilinmektedir³.

Selçuklular zamanında tüccarlar arasında karşılıklı "çek" verme usulu uygulanıyordu. Tüccarların çeki kullanmasının sebebi herhalde kıymetli madenlerin naklinin güç olmasından kaynaklanıyordu.

Kırtas adı verilen bu tediyat vasıtasının Çin'in tesiriyle değil, daha ziyade Orta Asya'daki kumaş paraların tesiriyle ortaya çıkmış olması ihtimali daha kuvvetlidir. Sultan Melikşah'ın zevcesi Terken Hatun'la beraber gelen Karahanlı kültür tesirinin bir sonucu olarak ara sıra kullanılmış olması gerekir. Harezmi ve Semerkant ölçüleri esasına dayanan bu tediyat vasıtasının, hususi şahıslardan çok ortaklıklarda kullanıldığı şüphesizdir⁴.

¹. N.Aykut, aynı eser, s. 483.

². T.Aykut-Ş.Aydın, aynı eser, s. 85-86; G.Kürkman-O.Diler, Alaîye Paraları, Coinage of Alaîye) İstanbul 1985, s. 39; Ş.Erel, Nadir Birkaç Sikke, İstanbul 973, sy. 4, s. 8; M.Çayırdag, "Anadolu Selçuklu Sehirlerinde Basılan İlk İlhani Sikkeleri" TDA (1987) sy. 48. s. 187-189.

³. O.Turan, Türkiye Tarihi, s. 399.

⁴. A.Z.V. Togan, aynı eser, s. 127.

Barthold, Arap müverrihi Abû Şucâ'nın kayıtlarına dayanarak, Türklerin Ön Asya'daki fetihlerinin müspet neticelerinden biri sıfatıyla, Selçuklular hâkimiyeti devrinde, ticaret işinde, tüccarlar arasında karşılıklı çek vermekle iş görme usulünün, yaygın olarak yapıldığını bildirmektedir. Moğol'lar devrinde ise bu usul daha yaygın olarak kullanılmıştır. Çek kelimesinin Avrupa dillerinde Arapça "sak" şeklinden Farsça "çek" şekline çevrilerek, kullanılmaya başlandığını kaydetmiştir. Buna karşılık çekin Moğollardan evvel Suriye'de Nureddin Zengi zamanında ve Rum Selçuklularında kullanıldığı bilinmektedir¹.

¹. A.Z.V. Togan, aynı eser, s. 121.

SONUÇ

Selçuklular XI. yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıkmaları ile beraber, sistemli ve düzenli bir iktisadi siyaset takip ederek, kısa bir süre zarfında hem iktisadi, hem siyasi ve hem de askeri açıdan devrin en büyük imparatorluğu haline gelmişlerdi.

Gazneli, Karahanlı ve Samanlı gibi eski Türk Devletlerinden kalan üretim sahalarını işletmekle beraber, yeni yapılan tesisler sayesinde hemen hemen tüm iktisadi emtianın üretimi arttırılmış ve diğer memleketlerin malları ile rekabet edebilecek duruma getirilmişti.

Özellikle Melikşah ve Sultan Sencer tarafından yaptırılan sulama tesisleri sayesinde Merv ovalarında kesif bir ziraat yapılmakta ve üretilen mamuller Irak'a kadar getirilerek buralarda pazarlanmaktaydı.

Selçuklular üretim faaliyetlerini de desteklemişlerdi. Özellikle kıtlıklar, seller ve doğal âfetler ile fetihler, ayaklanmalar gibi olaylar nedeniyle zarar gören üreticilere, doğrudan doğruya devlet eliyle, tohumlar, çift hayvanları, zirai âletler dağıtılarak üretimin tekrar canlanmasını sağlamışlardı. Ayrıca topraksız halka arazi tahsis ederek onları üretici haline getirmişlerdi. Selçuklular Anadolu'ya gelmeden evvel büyük toprak sahiplerinin eline esir düşen eski Anadolu halkına Süleymanşah tarafından toprak dağıtılarak hem onlar esirlikten kurtarılmış, hem de mustahsil durumuna getirilmiştir. I. Giyaseddin Keyhüsrev zamanında Bizans'a yapılan sefer sonunda esir edilen halkın Akşehir'e iskân ettirilmesi bahsedilen iktisadi siyasetin mahsulüdür.

Selçuklular dokumacılık alanında da son derece ilerlemişlerdi. Harezm'de dokunan pamuklular, Buhara'da ki halılar, seccadeler ve Buharin kumaşları, Musul ve Tebriz'in ipeklileri, Ankara'nın sofları, dünya pazarlarında önemli yer tutmaktaydı. Ayrıca Denizli'nin altın işlemeli bezleri ve Sivas halıları, hıristiyan ve müslüman tüccarların rağbet gösterdikleri dokuma mamûlleri idi. Ticaret vasıtası ile Selçuklu memleketlerinde üretilen dokuma mamûlleri Avrupa'nın içlerine kadar yayılmıştı.

Selçuklular zamanında yoğun olarak madencilik de yapılmakta idi. Fergana'da çıkarılan demir, Horasan'da çıkarılan kurşun ve bakır madeni, Anadolu'nun şapları ve demiri, Selçukluların ihrac malları arasında idi. Ayrıca madeni eşya yapımı çok ilerlemiş, bilhassa Şam bölgesi cam sanayinin merkezi haline gelmişti.

Selçuklular zamanında Semerkant'ta üretilen kâğıtlar, Ortaçağ boyunca en kaliteli ve en ucuzlarındandı. Pamuktan ve paçavradan yaptıkları kâğıtlar ucuz olduğundan kullanım alanları artmış ve üretimin yaygınlaştırılmasıyla dünya kültürüne önemli katkılar sağlanmıştı. Yine Selçuklular zamanında Suriye'de buğday samanı ile kâğıtlar yapılmış, Azerbaycan'da kâğıt imalathaneleri kurulmuştu.

Gerek Büyük Selçuklu, gerekse Anadolu Selçuklu Sultanları ticaret yollarına önem vererek ticari faaliyetlerin artmasını sağlamışlardı. İlk kez Selçuklular zamanında ticaret, devlet güvencesi altına alınmış, gerek denizlerde, gerekse kervan yollarında tecavüze uğrayan tüccarların malları, devlet hazinesinden karşılanarak sigortacılığın temeli atılmıştır. Üretilen ticari emtia güvenli bir ticaret sonucu hızla el değiştirmiş, hem üretici hem de tüccar kâr ederek, memlekette yaşayan halkın hayat seviyesi yükseltilmiştir. Bununla beraber alınan gümrük vergileri devletin maliyesinin önemli bir gelir kaynağı idi.

Özellikle Anadolu Selçuklu sultanlarının ticari amaçlı fetihler yaptıkları görülmektedir. Dış ticaretin kolaylıkla yapılabilmesi için Anadolu'nun kuzey kapısı olan Sinop'un, güney kapısı olan Antalya ile Alaiye'nin fethini buna örnek olarak gösterebiliriz.

Bahsedilen iktisadi inkişaf sayesinde Semerkant, Belh, Merv, Berdesir, Tebriz, Şam, Bağdat, Sivas, Konya ve Kayseri gibi devrin en büyük yerleşim ve üretim merkezleri ortaya çıkmıştır. XIV. yüzyılın başlarında Sivas ve Konya'nın 700.000 ve İsfahan'nın 1.390.000 dinar yıllık vergi verdiği hatırlanırsa bu devirde ne kadar kesif bir iktisadi faaliyetin yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

İşçi ve memur ücretlerine gelince; o dönemde işçi ve memurların, paranın alım gücü göz önüne getirildiğinde, iyi bir ücret aldıkları ortaya çıkmaktadır. Bilhassa devlet memurlarının yaşam seviyesi işçilere oranla daha iyi idi.

Selçuklu memleketlerindeki mal fiyatları zaman içinde arz talep dengesine paralel olarak değişmiştir. Olağanüstü haller zamanında olan hızlı çıkış ve inişler istisna kabul edilirse, fiyat artışının çok az olduğu görülür. Normal zamanlarda da fiyatlar devamlı suretle kontrol edilmekte idi.

Selçuklular zamanında sistemli bir para politikası izlenmiştir. Sultanlar para ayar ve ağırlıklarını yüksek tutmaya çalışmışlardır. Ayrıca o dönem için son derece modern bir uygulama olarak kabul edebileceğimiz çek kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi I-II*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme I-II*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi (1243-1453) I*, Ankara 1959.
- Alptekin, Coşkun, "Artuklular", *DGBİT*, c. VIII (1988) s. 170-190.
- _____, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, c. VII (1988) s. 95-229.
- _____, *Dimaşk Atabegliği (Tog Teginliler)*, İstanbul 1985.
- _____, "Irak Selçukluları" *DGBİT*, c. VII (1988, s. 291-337.
- _____, "Musul Atabegliği", *DGBİT*, c. VII (1988), s. 533-578.
- _____, *Selçuklu Paraları*, (Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Journal of Seljuk Studies III.den ayrı basım), Ankara 1971.
- Arat, R.Rahmeti, "Batman", *IA*, c.II, s. 342-344.
- Artuk, İbrahim, "Selçuk Sultanı Mahmud bin Melikşah'a Aid Bir Dinar", *İÜFTD*, c. VI (1954), sy, 9. s. 141-144.
- Aslanapa, Oktay, *Anadoluda Türk Çini ve Seramik Sanatı*, İstanbul 1965
- Atan, Turhan, *Türk Gümrük Tarihi I*, Ankara 1990.
- Atiya, A.S. "Rıtl", *IA*, c.IX, s. 727.
- Aykut, Nezih, "Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş (Cimri)'un Sikkeleri", *Bellekten*, c. LVII, sy. 203, s. 475-483.
- Aykut, Tuncay, -Aydın Şennur, *Ak Akçe (Moğol ve İlhanlı Sikkeleri)*, İstanbul 1992.
- Azîmî, *Azîmî Tarihi, (Selçuklularla İlgili Bölümler H.430-538) çev*, Ali Sevim, Ankara 1988.
- Baykara, Tuncer, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984.
- Carim, Fuat, *Marco Polo ve İbn Batuta*, İstanbul 1966.

- Cipolla, C.M., *Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus*, çev. Mehmet Sırrı Gezgin, İstanbul 1980.
- Çay, Abdülhaluk, *II.Kılıç Arslan*, Ankara 1987.
- Çayırdağ, Mehmet, "Anadolu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri", "*TDA*. sy, 48, (1987), s. 185-190.
- Diyarbakırlı, Nejat, "Pazırık Halısı", *TDA* (Türk Halıları Özel Sayısı), sy, 32. (1984), s. 1-8.
- Erel, Şerafettin, *Nadir Birkaç Sikke*, sy. 4, İstanbul 1973.
- Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. Yalçın Toker, İstanbul 1989.
- Hasan İbrahim, Hasan, *İslâm Tarihi Abbasilerin İkinci Dönemi (447-656/1055-1258)* çev. İsmail Yiğit, İstanbul 1986.
- Hinz, Walther, *İslâm'da Ölü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- İbn Batuta, *İbn Batuta Seyâhatnâmesinden Seçmeler*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1986.
- İbni Bîbî, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, trc. M.Nuri Gençosman, Ankara 1941.
- İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, (Bugyetü't Taleb fî Tarihi Haleb) çev. Ali Sevim, Ankara 1982.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, trc. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça, c. IX,X,XI,XII, İstanbul 1987.
- İmâdüddin İstahânî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (İmad ad-Dîn al-Kâtib al-İstahânî'nin al-Bundârî Tarafından İstinsah Edilen Zubdat al-Nuşra ve Nuhat al-Usra Adlı Kitabının Tercümesi), çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Metrolojisine Giriş", çev. Eşref Bengi Özbilen, *TDA*, sy. 73 (1991) s. 21-50.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972.
- _____, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- _____, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987.
- _____, *Türk İslâm Sentezi*, İstanbul 1985.
- _____, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986.
- Kaymaz, Adem-Dağtekin, Hüseyin, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1977.
- Köprülü, M.Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunu Kuruluşu*, İstanbul 1986.

- Köymen, M.Altay, "Alp Arslan ve Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", *SAD*, c. IV., (1971), s. 75-125.
- _____, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1979.
- _____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989.
- _____, *Tuğrul Bey*, Ankara 1986.
- _____, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- _____, "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası", *Bellekten*, c.1, sy. 198 (1986), s. 613-620.
- Kramers, J.H., "Kirman", *IA*, c.VI, s. 815-821.
- Kuyucuklu, Nazif, *İktisadi Olaylar Tarihi*, İstanbul 1985.
- Kürkman, Garo-Diler, Ömer, *Alaiye Paraları (Coinage of Alaiye)*, İstanbul 1981.
- _____, *Osmanlılarda Ölçü ve Tartılar (Ottoman Weights and measures)*, yy. 1991.
- Marco Polo, *Seyâhatnâme*, haz. Filiz Dokuman, İstanbul 1990.
- Merçil, Erdoğan, *Kirmân Selçukluları*, İstanbul 1989.
- _____, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1985.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1986.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.II, yy., 1985.
- Rasonyi, Laslo, *Türk Devletlerinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, çev. S.K.Şerefoğlu-Adnan Mütterisoğlu, Ankara 1983.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, c.I, Ankara 1987.
- Samuk, Gonca, "Uşak Halılarının Dünü ve Bugünü" *TDA*, (Türk Halıları Özel Sayısı) sy. 32. (1984) s. 107-133.
- Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Ankara 1990.
- _____, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983.
- _____, *Yücel, Yaşar, Türkiye Tarihi*, Ankara 1989.
- Sevinç, Necdet, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*, yy., 1985.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihine Dair En Eski Bilgiler", *TDA* (Türk Halıları Özel Sayısı) sy. 32. (1984) s. 44-51.

- _____, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara 1967.
- _____, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.
- _____, "Selçuklular Devrinde Madenler", *MÜFEF, TAD.*, c. IV, (1989), s. 159-164.
- _____, "Selçuklular Devrinde Türk beyleri V", *TDA*, sy, 61. (1989), s. 9-24.
- _____, -Sevim, Ali, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1971.
- _____, "The Earliest Historical Records On the Turkish Anatolian Carpets", *TDA (Türk Halıları Özel Sayısı)*, sy. 32 (1984), s. 52-54.
- Şadrüddîn ebu'l-Hasan Ali İbn Nâşir İbn Ali el-Hüseyinî, *Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara 1943.
- Şeşen, Ramazan, "İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahâni'nin Eserindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, c. III, (Malazgirt Zaferi Özel Sayısı), (1971), s. 257.
- _____, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.
- Togan, A.Z.Velidi, *Umûmî Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul 1981.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980.
- _____, "Selçuk Kervansarayları", *Bellekten*, c.X, sy. 39, (1946), s. 471-496.
- _____, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *AÜDTCFD*. c. X, sy. 47, (1948) s. 549-574.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.
- _____, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988.
- Yıldız,H.Dursun, "Anadolu Selçuklu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976.s. 832-837
- Yınaç, M.Halil , *Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri) I*, İstanbul 1944
- Zaimoğlu, Sebahatin," Mensucat Sanayiinin Türk Sanayi Hayatındaki Yeri ve Ehemmiyeti", *SİM*, c. XXIV ,sy. 288, (1955) s.442-447.

Zambaur, E.V., "Dirhem", *IA*, c. III, s. 594-595.

_____, "Habbe", *IA*, c. V. (ikinci Kısım), s. 2-3.

_____, "Keyl", *IA*, c. VI, s. 663-664.

_____, "Kırat", *IA*, c. VI, s. 734-735.

